पाहि-2

1 अद्वैतचिंताकौस्तुभे द्वितीयः परिच्छेदः पत्रे ५९

तत्त्वा·दि· श्रीगणेशायनमः ॐप्रमाणानांमानंफलमपिचमेयंत्रिजगतांविधेयंनात्रेजीवेविगलितनमिदंस्तु
प·क्षे·टी· ह्यमसलं यमाहुर्योगींद्राजरठनवनुसमाशेगवश्यानोनमामस्तेकृष्णंस्तुजगुरुवंनिश्चितानालिकमतं
२ २ ननमस्याद्विवाकाजन्याद्देशायरोहत्त्वेन्याऽज्ञाननिवृत्तिरानेरावासिद्धःसवतीमुक्तेनत्रके
यत्तत्वनिःकिंवाननुप्रमाणेनकथंवानतुल्यतिःवृत्त्यावाकिंप्रयोजनमित्याकांक्षायांप्रमाणंप्रमाणेद्दे
नहिविधाहतिनिरूपयितुंप्रथमंहतिलक्षयतिवृत्तिनीमेति यद्यपिप्रमेयमसिद्धिःप्रमाणादि
तिप्रथमंप्रमाणनिरूपणमुचितंतथापितत्त्वज्ञानेप्रमेयस्यजउल्लेमात्प्रमाणाधीनासिद्धिर्भ
वतीतितन्निरूपणमुचितहहतद्धितोपात्तमाह्लिचेनत्वस्यसर्वप्रमाणादिव्यवहारसाधक
त्वेनैतन्प्रमेयपनयानन्निरूपणेकृतमननेनतत्प्रमाणादिनिरूपणमुचितमेवेत्यतोनकाप्य
नुपपत्तिः यथाहुः मानेनमेवाधिगतिस्तत्प्रज्ञाप्रमेयजातस्यादिव्यविनिश्चकोऽतः मेयेनमानाधि
गतिस्तत्प्रज्ञावेदनवाक्यादजंतेहिमेयमिति वृत्तिः वृत्तिज्ञाने ग्रहणवच्छिन्नेचेनन्यविषयैव
नन्य क्रोधाद्दिष्टत्वनिव्याप्तिवारणायहर्षवेदले वहनारदादवनिव्याप्तिवारणायोजनेऽवद्दलेनेयाम
पिस्तजन्यवृत्तिद्वाराविषयचैतन्याभिव्यं जकनाज्ञश्चाप्रमर्थमपेक्षितं ननु किंमिदमभिव्यं
जकत्वमित्याशंक्याह अभिव्यंजकत्वंनामेति नन्वनुमित्यादिवृत्तीनांप्रमत्वव्यवहारजनक
त्वाभावादव्याप्तिरि नाऽहवेत्याह आवरणेति नन्वनेकत्वेनेति यद्यपिप्रमत्वहत्त्वेनैवावरणनिव राम·
र्तकत्वमित्यव्याप्तिस्तदवस्थानयाप्यनुमित्यादेरप्रमत्वापादकमैत्याज्ञानावरणनिवर्तक २
त्वान्नाव्याप्तिरिति बोध्यं ननु पूर्वं रूपपेत्यागेनरूपांतरयापत्तिःपरिणामः सचानुपपन्नः पूर्वरू

त.वै.टी. मितिनैसर्गिकोऽयंलोकव्यवहार इति यत्तु जन्मज्ञानेच्छादीनामात्ममनःसंयोगादुत्पत्ति यो
द्वि.प.छे. रिति स्थापयन्ति तन्नोपपद्यते आत्ममनसोर्नित्यत्वव्यवत्वयोः संयोगासंभवान् यथाहि अव्या
प्यवृत्तिर्हि संयोगः अव्याप्यवृत्तित्वं नामसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तच्च
२ विरुद्धयोः प्रतियोगितदभावयोरेकत्रैकदैकस्मिन्नंशेऽनुपपत्तिः प्रदेशभेदं विना
त्मनि ज्ञानादयो जायन्त इत्यनुपपन्नम् अपि च ज्ञानस्यात्मकार्यत्वे उपादानमात्मा वक्तव्यस्त
स्योपादानत्वमारंभकत्वेन वा स्यात् परिणामित्वेन वा नाद्यः एकस्यानारंभकत्वात् न द्वितीयो
र यः नित्यस्य परिणामायोगात् तस्मादवयवत्वेऽनित्यत्वप्रसंगात् तस्मात्संगतत्वान्नात्मा
२ मतस्य वृत्तिज्ञानमन्तःकरणधर्मएवेति वृत्तीर्विभजते सा चेति प्रमाणानि रूपयति तत्रेवो
धेति वोधेनरूढप्रत्यक्षितिना प्रकाशितानां सामान्यवासोवृत्तिरित्येतितयावृत्ता विद्धः प्रतिविंवतोद्
तोद्धः सवासमेवोधयुग्मतया हृत्पभिव्यक्तचैतन्यमितियावत् प्रमाणं विभजते सा चेति प्रथ
मानि रूपयति तत्रेति तयोर्मध्ये इति मतमस्यर्थः तत्र प्रमाणमाह नर्टिति तस्मकृतेसङ्कृद्वा
चां येहनतरेइन्द्रसंकुलत्वन इंद्रप्रणमभिनयति वहिर्ति वकुस्मां वकुमिवेयं प्रज्ञायेसउमा
हृये प्रीतव्यग्नयोप्रमाणानि रूपयति अनधिगतेति अनधिगतः अज्ञातः वाधेनाविपर्ययोऽज्ञो
तोयोऽर्थो विषयस्तदाकारो योऽन्तःकरणवृत्तिः तत्सहितेति विनाचित नहितो वाजोवा अग्रयाविष २
याकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिविंविता चित्तेवाग्नयप्रमेयमुक्तेर्गौणांनिःतेनास्मित्सहाराः
णयावाधितेति भ्रमविपर्यासजन्मस्य वाधितत्वात्त्राति व्याप्तितावभ्रष्टकेस्मृतावं

पेस्थितेनेष्टवानुपपंतरापत्तेरदर्शनात्‌ किंच वेदान्तवाक्यैर्विवर्तवादस्य सम्यगवगमात्परिणामवा
दस्य मरणे सिद्धान्तविरोधापत्तेस्तन्मतन्त्राह परिणामीनाशीति ग्रन्थ्याभावः परिणामस्तु।
के विवर्तैः निव्याप्तिः स्यादतउक्तं उपादानसमसत्ताकेति ग्रन्थ्याभावो विवर्तेऽस्त्येवेत्यपरिणा
मेऽतिव्याप्तिवारणायोपादानविषमसत्ताकेत्युक्तं नन्वन्तःकरणस्यानिरवयवत्वान्नकथं
परिणामः सावयवस्य क्षीरादेः परिणामदर्शनात्‌ नहि निरवयवं परिणममानं दृष्टं लो
के ग्रन्थ्यास्वरूपनाशप्रसंगादित्याशंक्याह नत्विति वृत्तिज्ञानस्यान्तःकरणधर्मत्वे का
मः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिरे
व तत्र प्रमाणमित्युक्तं नन्तु ज्ञानाभिव्यक्तिमात्मधर्मत्वेनानुभूयमानानां ज्ञानेच्छादीनां कथम
न्तःकरणधर्मत्वमनुभवविरोधात्तत्राह अनुभवोऽभ्रमः बाधकाभावादिति चेत्तन्नायमःपिं
उवद्भ्रमोऽन्यथा दात्माध्यासेनान्तःकरणस्यानोरयोदहनवदिति ज्ञानाभिमानात्तुभवो
पपत्तेः तथाध्यासे मानाभावः स्यात्तु भवस्यैव प्रमाणत्वात्‌ तथाहि ज्ञानामीति ज्ञानत्वम
नुभूयते नत्वन्तःकरणस्य केवलस्यानुभवितिजडत्वात्‌ नापि तदात्मनःसंभवति असंगो
ह्ययं पुरुषः केवलो निर्गुणश्च अशब्दोऽस्पर्श इत्याद्विकारायोग्यत्वेऽस्मादिश्रुतिस्मृ
तिभिरसंगत्वावगमात्तत्राह मिथ्यात्मत्वं तःकरणमध्यस्यान्तःकरणेऽहं चैतन्यमन्स्मा
त्मतादात्म्यमध्यस्यान्योन्यधर्मोऽध्यास्यान्योन्यस्मिन्नध्यस्याहं जानामीति ज्ञानत्वमनुभव
तिजीवः अन्तःस्थानुभवएवाध्यासे प्रमाणं तदाह ममत्वानात्मकारः अहमिदं ममेद

त॰ मं॰ टी॰ द्वि॰ प॰ ३

निश्चयमात्रव्याभिमतस्यास्तु इति तस्य कारकत्वाभावात् स्वरूपसंबंधेन तथात्वे भ्रमेतिव्या-
प्तेश्च तस्याधीनत्वमेव साधु। ननु स्वतस्त्वे धारावाहिकज्ञानेऽव्याप्तिः स्यात् तस्याधिगत-
विषयत्वादिति चेन्न तज्ज्ञापितत्वे तत्त्वे विशिष्टत्वे तस्यानधिगततत्वेन धारावाहिकज्ञानस्या-
पि तथात्वात्। ननु लक्षणस्यानैकांत्यं यथेन तत्स्वतस्त्वे हि विशिष्टविषयत्वस्य प्रपन्नमिति चेन्न धारा-
वाहिकस्थले विशेष्यित्वस्य तत्पर्यवसानेयावद्रूपस्य लक्षणेनावच्छेदेनैकत्वेन ज्ञानभेदाभावेना-
व्याप्तः। ननु तारतम्ये भेदसाधनाभावात्। किंच प्रमाचानविध्यसप्रसंगात् सोऽनन्वदर्श-
नात् तथा मोक्षजनकप्रमाभावप्रसंगात्। न च व्यतिरेकानुमानात्प्रामाण्यविघटितानिवाच्यं तस्या-
परि८ पि हेतुत्वेनाभिमतत्वात्। तथा चानुपलब्ध्याभावप्रमादर्शनात्तेभिनेत्यात् विध्यप्रसंगात् इंद्रिया- प८
न्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानापहीणत्वेनेंद्रियस्य संबंधाद्यर्थप्रकाशकत्वेन चाभावे-
नेंद्रियस्य संबंधाभावेन चतेनननुग्रहणापेगात्। तस्मादनिद्रुनाप्यनुमतिनार्थापत्त्यानुप-
लब्ध्योर्हि प्रत्यक्षमानप्रामाण्यस्य प्रसंगात्। ननु निर्विद्वैवप्रमा। किंचेंद्रियेनेंद्रियजन्यं ज्ञान-
मनुमानप्रमेयप्रसंगात्। इंद्रियस्यानेंद्रियत्वात् [illegible] तत्प्रमहत्त्वविशिष्टज्ञानस्याप्यनेंद्रियत्व-
प्रसंगात्। न चेच्छापतिःसाक्षात्कारोमीमांसकभवविशेषप्रसंगात्। जन्यतावच्छेदकयहमंतरे- त.म.
णजन्यतत्स्यादुपेहतत्वात्। नचसाक्षात्कारजातिरेवजन्यतावच्छेदिकाभिनिवाच्यंजातेर्निरस्त- ३
त्वात्। अपिच हिनीयमप्रसंगतमेव तन्नसाक्षात्कारस्यश्रवणजन्यत्वापातात्याप्तिप्रसं-
गात्। तस्मादसंगतमेतत् प्रमाणेचेतनत्यप्रमत्वप्रमेयत्वेऽनुमितिमात्रावतिव्याप्तिःस्यात्।

नियामितलक्षणमनधिगतेति स्मृतेरनुभूतविषयत्वान्नातिव्याप्तिः संशयोत्तरं भ्रमस्यापि संशया
हृगृहीतत्वेन यथार्थानधिगतबाधितार्थविषयाकारणे त्कारणं हि प्रतिविंबितचिन्नात
ननु प्रपंचस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वे तत्त्वमावेदकत्वानिरित्याशंक्याह। प्रपंचस्येति नेत्यादि
ज्ञानेनयोगेन लक्षणसद्भावादतिव्याप्तिरित्याशंक्याह। सूक्ष्मेति यदंप्रमालक्षणे निर्दिष्टं फ
लितमाह। नहीति तस्याः प्रमायाः करणं प्रमाणं प्रत्यक्षप्रमाणं तत्संप्रमाकरणं लक्षणं करणं
प्रमाणमित्युक्ते कुठारेतिव्याप्तिः स्यात् तत्स्यापि छिदिक्रियां प्रतिकरणत्वात् तद्व्यावृत्यर्थं प्रमे
ति प्रमाप्रमाणमित्युक्ते चक्षुरादावव्याप्तिः स्यात् तस्य दृष्टत्वेनप्रमाजनकत्वाभावात् तन्निरासाय
करणमित्युक्ते करणस्वरूपमप्रेत्याह इयिष्यतीति। तौ वा प्रयोप्रमां विभजते सेति पारमार्थि
कीत्यनुमास्यति नतेति तर्हि पारमार्थिकी प्रमाति तन्निरूपणप्रसंगेन व्यावहारिकीमाह सा चेति पक्षेगृह
प्रमाति निरूपणमवसरे व्यवहारिकीप्रमांनिरूपयति। प्रपंचेति नेदिं भजते सा चेति प्रत्यक्ष
मांलक्षयति नत्रेति नात्मसमवायस्पर्शः यत्रेति यायिकाः प्रमाकरणं प्रमाणं यथार्थानु
भवः प्रमा तद्धेतुत्वं करणस्य कारकत्वं च तथापि संप्रत्यतिमित्रेज्ञानमनुभवः सा च तद्विधा प्रत्यक्षा
नुमित्युपमितिशाब्दप्रमाभेदात् तत्रेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तस्य करणं चक्षुरादीनां वा प्रत्य
क्षमितिनिर्दिष्टं तदिन्द्रियं भवतीति ज्ञानेनेतिव्याप्तिः नवचन इतितलक्षणकारकानुभवस्य प्रमात्वे
नस्मरणस्यानत्यान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं भ्रमविषयप्रत्यक्षे तत्समूहकालव्यापकत्वेन भ्र
मस्यापि नदृतिनमस्कारकत्वात् ग्रन्थ्याख्यातेर्नितरांनिष्प्रमाणत्वात् किंच तदेतद्रूपमि

न॰ सं॰
टी॰ टि॰ प॰
५

विरहात्साक्ष्यादेर्विषयीति चैतन्यभेदज्ञाने विषयचैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्यं प्रमाह
प्रमेयेन ज्ञानेऽन्तःकरणभिन्नोपाधिभेदान्नेदन्वनुमानादयमेकमिति अथवा चैतन्यस्याहंतोपवे
न विषयचैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्यमभिन्नपरमित्युपाधिभेदान्नेदन्वनुमानाद
यमेकमिति एवं चैतन्यभेदन्वनुमानात् प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेदन्वनुमानादयमिति
नवेति तेषु मध्ये अन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरित्युक्तं तत्र परोक्षवृत्ते कस्मादिति प्रकारं स्फुटं।
ष्टो नैवानुमानादयमिति तथा हि मा ऽदिना वृत्तिनिर्गच्छतीत्यत्र विशेषः अनुमित्यादिस्थले विषयेंद्रि
यसन्निकर्षाभावादन्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनं नास्ति नच वह्न्याद्याकारवृत्तिर्नतेऽवजा।
यते तत एव तस्याः परोक्षत्वं विषयेन संबंधाभावादिति भावः अस्तु तत किं तत्राह तस्मा
दिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यवृत्ता विमर्शः विषयचैतन्याभेदाद्घटावच्छिन्नचैतन्यं नतोपि
किं तत्राह नहीति घटेन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरं घटाकारवृत्तिर्निर्गतान्तःकरणवृत्तेर्विष घा
यचैतन्यं प्रतिफलितं न तेन तन्नियोजना घटाकारवृत्तिघटयोरित्यर्थः युगपदेकदापकदे
शस्थत्वेन एकस्मिन्देशे विद्यमानत्वेन तदुपाधिकयोः तयोरभेदात् प्रयोजकत्वा।
त् भेदापादकत्वाभावाद्घटावच्छिन्नचैतन्यं तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं चाभयम स॰
भिन्नं भवति सर्वत्र तदाकारवृत्त्योरेकस्मिन्नाधिकरणे स्थितत्वादंतःकरणतदाकारवृत्त्योरेक ५
स्मिन्नधिकरणे स्थितत्वाद्वह्न्यवच्छिन्नं प्रमाणचैतन्यं घटावच्छिन्नं विषयचैतन्याभिन्नं भव
तीत्यर्थः अस्तु परोक्षस्थलेऽप्येवमस्तु तत्राह संयमिति अनुमित्यादिस्थले विषयतदाकारवृ।

4

नद्राग्राह्यत्वप्रविशेषेति विषयचैतन्याभिन्नेन्द्रियावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमेयप्रमेयभ्रमे भ्रमप्रमहेति व्याप्तिः
स्यानद्याहमेवं प्रमाणेति नचैवं विषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्याभिन्नं साक्षात्वरूपमव।
च्छिन्नेभ्रमविषयस्त्रजनत्वात्मसंकर्मधर्म चैतन्याभिन्नभ्रमस्तेति व्याप्तिः इति वाच्यं यद्बाधितत्वस्या
पि विशेषणविशेषणत्वात् नचैवं व्यावृत्तिः ज्ञानबाध्यत्वपाः व्याप्तिरिति वाच्यं संसारदशाया
मबाधितत्वस्याविवक्षितत्वात् नचैवमपि धर्माधर्मौ नु सिमाहावति व्याप्तिरिति वाच्यं यो
ग्यत्वस्यापि विषयत्वविशेषणत्वात् एवं सत्यनावृत्ति व्याप्तिपरिहारायवर्त्तमानेति विषयविशे।
षणं देयं तथा चायमर्थः संपन्नः संसारदशायामबाधितवर्तमानयोग्यविषयचैतन्याभि
न्नप्रमाणचैतन्यं प्रमत्वप्रमेति तथा च बाधितापरोक्षार्थविषयज्ञानेऽप्रमत्वप्रमा भ्रमः।
विषयस्याबाधितत्वानातिव्याप्तिः वेदान्तादिनां संसारदशायामबाधितत्वात्तत्रव्याप्तिर्विषय।
स्यापरोक्षत्वे नाम साक्षात्तदाकारत्वं तथा च तज्ञान्योन्याश्रयः विषयत्वेनाम ज्ञानं साकारस्य
पेक्षत्वं विषयत्वे नाम तदवभासकत्वं तच्च हेतौ बोधस्य प्रमात्वेनाविर चैतन्यस्य प्रका
शात्वेन तद्भासकत्वाभावात् ज्ञानज्ञेययोः कथं विषयविषयीभाव इति चेत् बाधितेन्द्रियबोधहेतोः
न प्रमाणात्प्रयोगमनाविरचैतन्यस्य तद्विषयतया विषयविषयीभावोपपत्तेः अथवा
विषयत्वेनाम संयोगत्वं विषयत्वेनाम संयोजकत्वं विषयनिष्ठावरणनिवर्तकत्वमिति या।
वत् तत्र स्वरूपेश्वरप्रमाया अपि तद्रूपचैतन्यनिष्ठावरणनिवर्तकत्वाद्विषयविषयीभाव
उपपद्यते तदाह ग्रन्थकारः तत्र विषयत्वं विशेषणं विषयविशेषणत्वेन ज्ञानानामीश्वरज्ञानगह्विषयः

न.से.टी.
द्वि.प.
५

प्रकाशनेमानाभावइतिवाच्यं अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीत्यादिश्रुतेरेवप्रमाण
त्वात् तस्यार्थांतरत्वकल्पनायांश्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् लाघवादेकेनस्वप्रका
शसाक्षिणासर्वव्यवहारोपपत्तावनेनज्ञानकल्पनायांकल्पनागौरवप्रसंगात् किं
चात्रव्यवसायेनघटःस्फुरतीत्यसंगतः साक्षितिरिक्तानुव्यवसायकल्पनायांमानाभा
वात् नचप्रमत्वमेवतत्रप्रमाणमितिवाच्यं अनवस्थाप्रसंगात् किंचानुव्यवसायस्य
मानसत्वेनतेनघटादिस्फुरणंकथंस्यात्मनसोबहिरस्वातंत्र्यात् अन्यथातिप्रसंगात्
नचव्यवसायज्ञानद्वारातद्विषयत्वमितिवाच्यं व्यवसायस्यमानसप्रत्यक्षत्वेपिवाह्यस्य
घटादेस्तदयोगात् नचज्ञानप्रमासमानतद्विषयत्वमितिवाच्यं ज्ञानस्यप्रमाणत्वमनितेरः।
तोहिप्रमाणाज्ञोत्केरपेतेः तस्मात्स्वप्रकाशसाक्षिणएवघटःस्फुरतीतिनिरवद्यं प्रमेयत्वप्रमा
विभजते मेयमिति प्रथमंविभजते नन्विति माहप्रमाणस्यदर्शप्रमाणपरप्रमाणस्वप्रमाण।
धप्रमाणचेतिपंचविधेत्यर्थः तत्करणभेदमाह तदिति द्विविधांविभजते अंतरेति आ
त्मप्रमाविभजते आत्मेति अंतरप्रमायांकरणमाह अंतरिंद्रियमिति इंद्रियलक्षण
त्वादितत्वात्मनइंद्रियंसूत्रंतरप्रमाकरणं चक्षुरादिप्रमाकरणंयथारूपादिसाक्षात्प्रमि
तिकरणत्वेनचक्षुरादीनींद्रियसिद्धाति एवंसुखादिसाक्षात्प्रमितिकरणत्वेनमनसोपींद्रि
यसिद्धाति सुखादीनांव्यावहारिकत्वेनतज्ज्ञानस्यापिव्यावहारिकप्रमात्वात् नचै
वमनसस्तत्करणत्वेपिसुखात्मप्रमाकरणत्वमनुपपन्नंश्रुतिविरोधादितिवाच्यं सा।

सम.
५

सोरेकस्मिन्नप्यस्वतन्त्राभावेन प्रमाणत्वे चेतनस्य विषये चेतनस्यादिकृतनपापशे हेतुत्वमिदन्तु न हेय
शेष्मास्यनस्य हत्वमिति भावः प्रमायाः फलमाह तत्रेति प्रमा समनन्तरमर्थः प्रमायां योग्यं शोत्त
नावरणे निवर्तते चेतनस्यापरोक्षज्ञाने निवर्तते इति न्यायोऽहा प्रमसमनन्तरं निवर्त्तमाना प्रमया स्फुरणा।
ति कम ज्ञाने निवर्तते तस्यानार्थमतमाह प्रमयाचेति तत्र किमत्र तत्राह तत इति यतः स्याव
रणमज्ञाने प्रमया निवृत्ते तत्र ततः साहित्येन हृदः स्फुरतीत्यर्थः ननु कोयं साहित्या योगवादः ग्र
नः करणेति ननु साहित्यं नाम उदासीनत्वमतिवोह्यते तत्राप्यानप्येवतनस्युवो हितनामवो
धाग्रयत्वमिति कथं साहित्येन विषयस्फुरणं स्यादतोपेह्रहरति व्यवसायज्ञाना नेतरे ह
टमहंज्ञानामीत्यनुव्यवसाये तत्र हृदः स्फुरतीति वक्तुं नन्वसाहित्येन स्वबोधायपन्ने तु
स्फोरकतायोगात न चात्मनश्चिद्रूपतया तदर्याः स्फोरकत्वमिति वाच्यं तर्हि सर्वदा सर्व
स्फुरणप्रसंगात् किंच ज्ञानवानहमिति ज्ञानाश्रयत्वेनानुभूयमानस्य चिद्रूपत्वे मा ना।
भावात्रचक्षुष्मानवत्यानत्वमिति वाच्यं प्रत्यक्षविरोधेश्रुतेरन्यपरत्वात्तस्मात्साहित्येन हृदः स्फु
रतीत्यसंगतमिति चेत्तत्रैवं योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः इत्यादि श्रु
तेरर्थानवरस्यात्समेवेनात्मनश्चिद्रूपतावगमात् तत्र प्रत्यक्षविरोधः प्रत्यक्षेणाहंकारस्यै
व ज्ञानाश्रयत्वेनानुभूयमानत्वात् तत्र स्वपरत्वमेतिवाच्यं तस्याध्यस्तत्वेनात्मत्वानुपप
त्तिः प्रमाणत्वात् प्रमादप्रमे पाद्यवभासकस्याश्रयत्वादिसिद्धस्या परतापायोगात् तत्रात्म
नश्चिन्मयत्वेपि कथं प्रमाद्यवभासकत्वमिति चेत्सप्रकाशतयातदुपपत्तेः तत्र स

न्या॰ से॰ टी॰
द्वि॰ प॰
९

तदीयमहत्त्वादिप्रमायां व्यभिचारात् तन्मानस्य मनसः करणत्वासिद्धाविंद्रियत्वं दूरनिरस्त
एवेत्यत महत्त्वादिसाक्षात्कारस्य प्रमाणजन्यत्वाभावेन प्रमात्वांगीकरणमनुचितमिति भा
वः ननु महत्त्वादीनां प्रातीतिकत्वे महत्त्वादीनां व्यावहारिकत्वेन स्याद्विमांशं व्याहतम् अत एवेति
महत्त्वादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वादिदेवमर्थः नच महत्त्वादीनां प्रातीतिकत्वेहर्षो र्थक्रिया
कारित्वेन स्यादिति वाच्यं प्रातीतिकस्यापि शुक्तिरजतादेस्तत्त्वदर्शनात् अतो न कृ करणत्वद
र्शनं प्रातीतिकत्वमुपपन्नमिति भावः ननु च तन्मानसमाक्षात्कारस्यापि प्रमाणाजन्यत्वे
याः प्रमात्वापत्तिः न च इष्टापत्तिरिति वाच्यं तद्वेतः करणादेव तन्मनोपि प्रातीतिकत्वा
पत्तिरत आह तन्मयं मानससाक्षात्कारं प्रति मनसः करणत्वमेष्टव्यमित्याशयात् किं वि
शिष्टमानससाक्षात्कारस्याप्रमानमापद्येत आह हो किंतु इन्द्रियसाक्षात्कारस्य नाशः रुणापत्तेः
6 नहि तीमद्रस्याह शुद्धेति ननु बाह्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वनियमात् कथं वेदान्तवाक्यात्
साक्षात्कार इत्याशंक्याह वाक्यस्येति तदुक्तमिति ग्रंथेन प्रमाणनिरूपणवेलायामिति शेषः प्र
त्यक्षप्रमायाः साक्षात्कारप्रमा हि द्विविधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् निःप्र
कारकवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं सप्रकारकं वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सविक राम॰
ल्पकं तत्करणमिंद्रियं प्रमत्वमिति वदंति तदसंगतं अप्रामाण्यनिर्विकल्पकज्ञानेमानाभा ९
वात् नच विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं विशेषण
सन्निकर्षाद्विशिष्टज्ञानोपपत्तेः सविकल्पकज्ञाने न प्रमत्वमिति वाच्याः तदसत् निर्विक

नचैवानवस्थासिद्धिरित्यादि सुखादिमनसः सुखाद्यनुभवसाक्षात्करणत्वे निश्चितेऽस्मिन्नेतरस्यापीन्द्रियत्वो
पपत्तेः नचात्मनो मानसत्वेऽपि तन्निष्ठपरत्वापत्तिर्विशेषगुणवत्त्वादिति वाच्यं ज्ञानत्वाद्यपेक्षसंस्कृतस्य
मनसः प्रत्यक्षसाक्षात्कारकरणत्वे नाविरोधादेः पुनिषद्धत्वात्ते: किंच विशिष्टज्ञानस्य साक्षा
त्कारे मनसः करणत्वे न रूपमत्वा सुखाद्यनुभवसाक्षात्कारेऽपि न देवकरणं वाच्यं विजातीयक
रणे न रकल्पनेति प्रसंगात् मानो भावाच्च नन्वस्मादेनन्तरप्रमाणासमनएवकरणमिति वा
च्यमिति प्रमनाद् साक्षात्करणमात्रस्य ज्ञानात्मनमाह ज्ञानाद्यर्थं ज्ञानेति एवंवृत्तमात्र
कारणमनसः प्रान्तरप्रमाकरणत्वमनुपपत्रमिति चेन्न सिद्धे पक्षे तत्पराभवे इन्द्रियेभ्यः इति
नच ज्ञानितस्ततिज्ञानवाहीन्द्रियेभ्यः इत्यत्र मनसो पादाने नाति इन्द्रियेभ्यः इति वाच्यं सकोचेमा
नाभावात् नचवं इन्द्रियाणि नह्युपरं ज्ञानानि मनसोभ्य करणप्रकारस्थानाम संख्यासाम
नाभिन्द्रियत्वनिर्णयात् मनसोनिन्द्रियत्वेनन्द्रियोपाधिपत्वासकोचोऽनुक्तः इति वाच्यं यत्तस्मा
नपंचमात्रात्रामहत्पंचीमाहरितिस्मित्रैनयत्तमानेनलक्षणपंचसंख्याभूरितर्दृष्टेन्द्रियमे १८
णापिमनसाइन्द्रियगतसंख्यापूरणसंभवेनत्तरधिकरणाविरोधात् किंच मनसः क
रणत्वे सिद्धे इन्द्रियत्वस्यावचनस्यकरणत्वसंभवति निखिलवृत्तप्रादानत्वेनतस्य
तरयोगात् इत्याह इतिप्रतीति ननुस्वस्वाद्युपलब्धिः करणसाध्यसाक्षात्कारत्वमिति
वाद्युपलब्धिवदित्यनुमानेन मनसःकरणत्वसिद्धौ इन्द्रियत्वसिद्धिः तस्यासत्वादि
साक्षात्कारस्याप्रमानप्रसंगादिति चेतनप्रीतिमाह सर्वेति इन्द्रियरसदेहेन्द्रियादिकृतत्वेन

साधनं यद्धूमालकं तत्र न पर्वतसन्निष्ठो योऽन्योन्याभावो घटादिप्रतियोगिकस्तत्प्रतियोगी वह्नि
मान्स्साध्यवत्संबन्धस्य तद्वद्साधनस्य समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्ता तस्या
वत्त्वं तदेव साधने व्याप्तिरिति भावः ॥१

त्वं नाम अभावास्तन्नद न्यनुत्वं ताभावा तत्प्रतियोगि न स्तन्तद्धूमः
थः पर्वतीयधूमसमानाधिकरणात्वं ४

त. सं. दी.
टि. प.
१

करणं व्याप्तिरिति द्वितीयपदेन साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वं व्याप्तिः अ
स्मिन्नेव धूमे साधने न धूमादिनासामानाधिकरण्यं येनाभावो घटादिप्रतियोगिकस्तद्
प्रतियोगिनस्साध्यत्वेन सामानाधिकरण्यं धूमादेर्व्याप्तिः अत्र पदद्वयस्य हेतुसामानाधिकरण्ये
नाभावप्रतियोगिता महानसीयवह्निः महानसीयधूमसामानाधिकरण्येनाभावप्रतियो त्वं
गित्वात् अतो नीयवह्निः तथा च लक्षणमव्याप्तं अप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्याभाव
तु न तत्समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिर्विवक्षितेति वाच्यं नहि गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्र व्याप्ते
स्तुल्ये पार्थिवत्वा तथापि हेतुना वह्नेरेकावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्येनाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं हेतोर्व्याप्तिर्विवक्षि
ता तथा च नाव्याप्तिः नचैवमपि संयोगि द्रव्यं नास्ति सत्ताव्याप्तिरिति वाच्यं अत्र तन्नाभावस्य प्र
तियोगि अधिकरणस्य विवक्षितत्वात् अप्रसक्तेः संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया हानदोषः ।
अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तथा च नान्यस्मात् प्रदोषोऽपि अत्र विस्तरस्तु नाम चिन्ता
मणिदीधितिव्याख्यायां द्रष्टव्यः अस्माभिरत्र दिङ्मात्रं प्रदर्शितं नापरं सार्थिकं न तिरूपणे प्रवृत्ताः। त
तारिति एवमन्योन्याभावघटितव्याप्तिलक्षणमपि द्रष्टव्यं नन्वियं व्याप्तिः केन प्रमाणेन राम.
गृह्यते इत्यत आह प्रतिबन्धकेति प्रतिबन्धकं नाम कार्यानुकूलं किंचिदुद्भवितव्यं तत्का १
र्यानुसारप्रयोजकत्वेनानैकान्त्यव्यभिचारज्ञानं साध्यव्याप्तिग्रहणप्रतिबन्धकं उपाधिज्ञाने
पर्यवसानं साध्याभाववदन्यवृत्तित्वव्यभिचारः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः

[illegible]

वत्सविकल्पकज्ञान१

ल्पकज्ञानेऽस्याप्रमात्वे बाधकाभावात् न चालौकिकसामान्यविषयतया तस्याप्रमात्वमिति।
स्पा२ धूमत्वसामान्यस्यालौकिकत्वासिद्धेः प्रत्यक्षेण निर्विकल्पकज्ञानस्यैवाप्रामाणिकत्वात् तस्मान्निर्वि।
चिदेतन्न नवेवं प्रत्यक्षप्रमाणेन रूपितप्रमेदा एवोक्ता इत्यनुमानं निरूपणेन तदनुमिति।
लक्षणमिति लिङ्गेति पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महान।
सइत्यत्र पर्वतः पक्षः वह्निः साध्यं धूमो लिङ्गं तत्र पक्षत्वं पक्षधर्मः न च वाच्यं धूमवानिति।
तार्ध व्याप्यवत्तेदृक्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेन लिङ्गज्ञानेन जन्यमयं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञा।
नमनुमितिः यथा जीवो ब्रह्माभिन्नः सच्चिदानन्दलक्षणत्वात् ब्रह्मवदित्यत्र जीवः पक्षः ब्र।
ह्माभेदः साध्यः सच्चिदानन्दलक्षणत्वं लिङ्गं अयमेव पक्षधर्मः एवं च व्याप्यतावच्छेदकप्रका।
रकपक्षधर्मताज्ञानेन लिङ्गज्ञानेन जन्यं जीवो ब्रह्माभिन्न इति ज्ञानमनुमितिः पक्षता च पः
६७ पक्षः सिसाधयिषा विरह सहकृत सिद्ध्यभावः पक्षता एवं च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकप
क्षधर्मताज्ञानेन लिङ्गज्ञानजन्यत्वमनुमितेर्विवक्षितमतो न स्मृत्यादावतिव्याप्तिः न च
लोपलिङ्गपरामर्शत्वेन तज्जन्यत्वमनुमितेः स्वलोपलिङ्गपरामर्शस्य सामानाधिकत्वेन।
तज्जन्यत्वस्य दुरुत्तरत्वात् किं तल्लिङ्गमित्याकांक्षायामाह व्याप्तीति केयं व्याप्तिरित्यत्रा।
ह साधनेति व्याप्याधारत्वं साधनत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं साध्यत्वं अव्यभिचरितत्वमिति प्रत।
त् अव्यभिचरितत्वं नाम साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यवत्त्वाद्वृत्ति
त्वं वा नन्वाचार्यमते साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्यसामानाधि

व्याप्याश्रयो लिङ्गमित्युक्तलक्षणस्य लिङ्गत्वस्य वह्निव्याप्याश्रये धूमे सत्त्वाद्धूमो लिङ्गं तज्ज्ञानं लिङ्गज्ञानं तेन नैकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमि
तिन्यायाद्यावह्निस्मृतिर्भवति तस्यां चालिङ्गतादृशलिङ्गज्ञानजन्यत्वस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिः = ६

न.सं.टी.
द्वि.प.
८

हेतूदाहरणाधिकावयवत्रयमित्युक्तोऽस्ति प्रतिज्ञाद्यास्त्रयोऽवयवा उदाहरणाद्यास्त्रयो वा अनु।
मानवाक्यैकदेशत्वे प्रतिज्ञाद्युपनयान्तमन्यतमावयवबले साध्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकं वाक्यं।
प्रतिज्ञा पक्षधर्मतावाचकपंचम्यन्तः शब्दो हेतुः सव्याप्तिकदृष्टान्तप्रतिपादकं वाक्यमुदा।
हरणं पक्षे हेतूपसंहार उपनयः पक्षे साध्योपसंहारो निगमनं तथाहि पर्वतो वह्नि।
मानिति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिति हेतुः यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसमित्युदा।
हरणं तथा चायमित्युपनयः तस्मात्तथेति निगमनं पर्वतो वह्निकोदाहरणं प्रतिज्ञादिवि
भागमभिप्रेत्य जीवस्य वैदिकब्रह्मात्मैक्यसाधकानुमानवाक्ये प्रतिज्ञादिभेदेनानुमानस्य।
न्ननुमानप्रयोगमाह तथाहीति अनुमानवाक्यसमन्वयार्थः प्रतिज्ञादिविभागं दर्शयति
जीवब्रह्मादिना लीनमर्थं गमयतीति व्युत्पत्त्या साध्यसाधकहेतुलिंगपक्षवाचकं ब्रह्मादि।
इत्यमिति ननु जीवः परस्माद्भिद्यते इत्यत्र किमंतःकरणविशिष्टो जीवः पक्ष उत तस्माद्दे
ग्राहोस्वित्त्रिरूपाधिकत्वमयस्यात्मा नाद्यः विशिष्टस्य कल्पितत्वादिधर्मिणस्तद्रूपेण ब्रह्मात्मै
क्यायोगात् नहि स्वाश्रितस्वभावाधीनमर्थं बोधयति नद्वितीयः साक्षिणः सोपाधिकत्वे तथा
नहि पदेन ब्रह्मात्मैक्यायोगात् न तृतीयः शुद्धस्य जीवत्वस्य वाच्यतायोगात् तस्य साक्षाद्धितो
पलक्षणात्साधनेऽसिद्धसाधनतापत्तेः तथा जीवस्य परस्माद्भेदः प्रसिद्धो न वा नाद्यः तत्रैक्य
साधने बाधापत्तेः न द्वितीयः अप्रसिद्धस्याप्रामाणिकस्य निषेधायोगात् तथा जीव
स्य ज्ञानाश्रयत्वे सन्दिग्धे सतीदं लक्षणं हेत्वसिद्धेः तत्स्वरूपे मानाभावात् तदाश्रयत्वस्य।

8

राम.
८

नन्वादिकत्वेन वर्त्तितो हि साध्यधर्मसाधनत्वे हि साधनाद्याप्तिहि सान्वदिनत्वनिषिद्धत्वमुपाधिः नेत्या
भीरेनोक्तत्वं साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य व्यापकत्वनिषिद्धत्वे व्यापकत्वेनाभिमतहृत्रिष्टान्यता
भावाप्रतियोगित्वं निषिद्धत्वं च तथा एवं साधनत्वस्य हि साधनस्य निषि नत्वव्यापके ६३
स्याव्यापकत्वेनाभिमतहृत्रिष्टान्यताभावप्रतियोगित्वं निषिद्धत्वं च तथा अत्रोक्तो
भावमुक्तिहिंसायां न स्याभावात् एवं धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनमुपाधिः अत्राप्युक्तप्रकारेण
लक्षणसमन्वयः एवं प्रयोजकप्रतिबंधकाभावे सति सहचारदर्शनेन व्याप्तिग्रहस्तत्र अनु
पयोजकप्रतिबंधकाभावः कस्मान्निश्चीयतत इति चेत् अनुकूलतर्कादिना प्रतिबंधनिश्चीयत इति
गृहाण एवं अनुकूलतर्कादिना प्रतिबंधकाभावे निश्चिते तत्सहकृतेन सहचारदर्शनेन
व्याप्तिनिर्णयानंतरं लिङ्गज्ञाने न संस्कारोद्बोधे सति व्याप्तिस्मृतिरुत्पद्यते तत्र व्याप्तिज्ञान
करणं तत्संस्कारो वा न तद्व्यापारः अनुमितिः फलं ननु संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरिति
चेन्न प्रागभावजन्यत्वस्य वा संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकत्वात् अन्यथा प्र
त्यभिज्ञायामपि स्मृतित्वापत्तेरित्यनुमितिप्रेत्य फलितमाह तस्यानुमिति उद्बोधः स हि कारिला
भः सहकारिणः सहचारदर्शनादयः तस्य व्याप्तिमिति अथ यानंतरं परोपदेशमंतरेण व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानात् प्राप्ननुमितिर्जायते सा स्वार्थानुमितिरिति परार्थः
परार्थानुमितिं अनुमापयति परार्थेति कोसौ न्यायरूपेत्याशयमाह न्यायइति किं पंचाव
यवं इत्यतआह अवयवा इति के ते अवयवा कांक्षायामाह प्रतिज्ञेति हेतूदाहरणोपनाना प

न॰ सं॰ टी॰
द्वि॰ प॰
६

ष्टमेवान सव्यभिचारोऽप्यनैकान्तिकः स च द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति साध्यवद्।
न्यवृत्तिः साधारणः सपक्षव्यावृत्तिरसाधारणः साक्षात्साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगो
विरुद्धः पक्षनिष्ठत्वपक्षवृत्तिरसिद्धः स च त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासि
द्धश्चेति पक्षतावच्छेदकाभाववानाश्रयासिद्धः पक्षे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपासिद्धः साध्याप्र
सिद्धिः हेत्वप्रसिद्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धः साध्यविपरीतसाधकहेतुना प्रकरणसमः सत्प्रति
व सत्प्रतिपक्षरूपव्याप्ते पक्षे साध्यस्य त्वनैवाधः प्रत्यक्षमेव कालात्ययापदिष्ट इति चोच्यते
तत्रात्मनः सच्चिदानन्दलक्षणत्वस्य श्रुत्यादिभिर्निश्चितत्वादसिद्धत्वादिदोषाणामसंभ।
वात्तेन ब्रह्मैक्यसाधने प्रवृत्तमिति भावः ननु ह्यनुपपत्तिसमुत्थाप्यत्वाभावसमानेऽप्यपरोक्ष
७ ज्ञाने ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षर
श्चाक्षर एव च जीवपरमात्मानौ भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाद्दहनतुहिनवत् नाहमीश्व
र इत्यादिश्रुतिः सत्प्रत्यनुमानप्रमाणैर्जीवब्रह्मैक्यस्य बाधितत्वात्कथं सच्चिदेकलक्ष
णत्वेन ब्रह्मैक्यसिद्धिः न चाद्वितीयश्रुतिसत्प्रत्यनुमानविरोधादन्येषामप्रामाण्यमिति
न स्यादिति वाच्यं सर्वेषामेव विरोधापन्नानन्तरयोगाद्द्वैतश्रुत्यादीनामप्यामनपरत्वोप राम॰
पत्तेस्तस्मादनुमानेन ब्रह्मैक्यसाधनं बाधितमिति चेन्नैव द्वैतश्रुतिस्मृत्योरनन्यपरत्वा ६
त् तथाहि फलवदज्ञातार्थज्ञापकत्वं ... जीवपरभेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन
तज्ज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेन चाज्ञातत्वाभावाच्च तात्पर्यगोचरत्वं किञ्च सर्वमोक्षः सम्प्रमाणान्तिपर

त्मनाभीत्यनुभवसिद्धत्वादेवेश्वराणोपि द्रष्टुं तस्मादेवमनुमानमसंगतमिति प्रत्युक्तः
जीवस्य तूवाच्यस्य ब्रह्मैकवाधेपि न लक्ष्यस्य तदेकसाधनेन स्वरूपवपद्धः न च सिद्धसाधन
तावाच्यार्थाभेदेदृष्टेनेन लक्ष्यार्थेपि तद्भाति संभवेन स्युमान्नग्रहीतानुमानेनतद्भरण
तू किंच परमेनेजीवपर ार्थाभेदास्युपगमनेन स्युमानग्रहीतानुमानेन जीवपरयोरेका
साधनेन मिथ्यात्वोपपत्तेः न सिद्धसाधनता वाधा वेत्यभिप्रेत्य श्रुति स्मृति युक्ति विद्वदनु
भवैर्जीवस्य संसारित्वेन दृष्टत्वागमात्सिद्धे हेतुरित्यमाह अहंमिति अत्राप्येवं पुरुषः संपन्नो
निर्भवति आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः त्रिषु
धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवस्त्या
दिश्रुतयः यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशय
८८७ ति भारतेत्यादि स्मृतयः यथात्मानोत्तरूपो न स्पृश्यो हि जगद्दाध्येय संगरिति न कोपि कार्य
क्रेयः विद्वदनुभवश्चैतेनात्मनः साक्षित्वेनेदृशत्वमेकैकं तेन भिन्नभिन्नत्वेषु स्वानुभव
मभिनीयदर्शयति अहमिति अस्मीत्यात्मनः सन्मात्रानुभवः भामीति चिद्रूपत्वानुभवः
अप्रियोन भवामीत्यप्रियत्वनिषेधानुभवेनात्मनः आनन्दत्वं सिद्धं नन्वेवमात्मनः संवि
दानेदृग्लक्षणत्वेन ननु किमित्यनयाह अनन्तरेति यतः कारणमात्मनः साक्षित्वेनेदृग्लक्ष। दा२
णत्वेन स्वानुभवसिद्धं अतः कारणादित्यर्थः हेत्विति हेतोर्द्विविधात्सिद्धयोनभवेतो।
त्यर्थः न चाहि हेत्वाभासः पंचधा अनैकान्तिकविरुद्धासिद्धप्रकरणसमकालात्ययापदि

त.सं.दी.
ष्ठे.प.
२०

नरविशेषप्रसंगात् आनंत्यानुपपत्तेश्चेति भावः ब्रह्मणः सच्चिदानंदलक्षणत्वे फलितमाह
अनन्विति नन्वव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेन व्याप्यानुभवसंस्कारो हि मे
मतिस्वार्थानुमितिहेतुरन्यथा तरतमुक्तं साकिं सर्वेषामनुमायतेऽर्थं हि लिंगेषां विज्ञानः ग्रहणं
नात् न द्वितीयः नतु पापाभावादिव्याप्तिका विवेके न तद्रूपपक्षलिंगज्ञानसंभवान्नैव नत्वा
ह एवमिति उक्तप्रकारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां सोपाधिकत्वं परार्थी येन मत इत्योक्तः न स्यात्
स्मिन् सच्चिदानंदलक्षणत्वलिंगज्ञानात्परे ब्रह्मास्मीति ब्रह्माभिन्नानुमितिः स्वार्थानुमयते
नेन तेनोपनिषत्पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुत्या धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदैकगम्यत्वात्कथमनु
मानगम्यत्वमित्याशंक्यानिराकरोतीति नचेति किं ब्रह्मण्यनुमानस्य स्वतंत्रप्रमाणत्वं निरा
क्रियते श्रुत्यविरोधेन सहकारित्वमिति नाद्यः इष्टापत्तेः न द्वितीयस्तस्मात् मंतव्य इति श्रु
त्या मननविधानवैयर्थ्यं स्यादिति भावः कथं तर्हि परार्थानुमितिरन्यथा तत्स्वार्थका
ह परार्थानुमितिलिंगेति अवयवसमुदायात्मकानुमानवाक्यप्रयोगेनेत्यर्थः उक्तन्याय
मन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति व्यवहारिकः प्रपंचो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनु
मानप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः आदिशब्देन ब्रह्मातिरिक्तं बाध्यत्वादियोग्यहेतवे ननु किमिदं मिथ्या राम.
त्वं न तावत्संतनाभावप्रतियोगित्वं सिद्धसाधनत्वप्रसंगात् नापि स्वाधिकरणनिष्ठात्यं २०
ताभावप्रतियोगित्वमिति वाच्यं संयोगादिकमादायार्थान्तरत्वापत्तेः नापि स्वसरूपमा
नाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमिति वाच्यं घटे रूपवत्त्वे निमतले संबंधात्

स्वसंसर्ज्यमानपदं प्रतियोगिसमानदेशार्थकं तथा यस्मिन्देशे प्रति तद्
योगितस्मिन्देशे तदधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः

संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन मतेनाश्रयेदं तद्विषयकं स्यात्
तावच्छेदकस्याधिकरणत्वस्य निष्ठात्यंताभावप्रतियोगि
त्वेनाप्रसिद्धिः स्यादिति मतमिच्छति संयोगादि
तात्पर्यमतादिति भावः

हन्तानैवप्रत्यपनीतिभेददर्शिनो नन्तर्यग्रहणान्नुवृत्तेन तन्नानात्वपर्यन्तं संभवति अपि च श्रुत्य
योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति भे
ददर्शिनो निन्दाश्रवणान्नानात्वश्रुतितात्पर्यं किं च उपक्रमादिषड्विधलिङ्गैरद्वितीयब्रह्म
प्रि॰४ णि तात्पर्यमवसीयते नत्वानात्वे हि येषां तन्मेदश्रुतेः स्वार्थतात्पर्यं किं वास्मिन्नपि प्रकरणे
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमेण
द्वितीयब्रह्मप्रतिज्ञायां परेश्वाये सर्वप्रकृतौ भवति ब्रह्मैवेदं ब्रह्मैव सर्वमद्वितीयब्रह्मणःप
वोपसंहाराच्च अभ्यासप्रतिपादितात्सत्य एतद्वाक्यस्यापि प्रमत्तोऽसि ह भेदानुवादेनानेक
रसमद्वितीयब्रह्मतात्पर्येण प्रतिपादयतीति किं च अनन्यथासिद्धोपक्रमादिबाधप्रसंगः ए
वं स्फुटितर्योपदर्शिता अनुमानस्यापि विप्रतिपत्तिविषयोऽभिचारात् प्रमत्तस्यनेह नानास्ति
किं च नेत्यादिश्रुत्या बाधितत्वेन अस्मन्नात्रब्रह्मैकसाधकत्वेन तस्माद्बाधकाभावाद
नुमानेन ब्रह्मैकसाधनमुपपन्नं एतेन सर्वतन्त्रविरोधोऽपि निरस्तः ननु एवमौपदर्शितानां
भावादिदमनुमानेनावतरति जीवानीतिविक्रम ब्रह्मसद्भावे मानाभावात् भावे वा तत्स्वज्ञा
नाप्रमत्तेन सर्वज्ञस्य द्वैतेऽन्तर्हस्तानेमानाभावात् च वक्तव्यान्तः सिद्धेरिति वाच्यं तस्मात्
नरमोपपत्तेरित्याशंक्याह तत्त्वमिति अयं भावः पारमार्थिकभेदाभावेऽपि जीवपरयोरौ
पाधिकभेदस्य व्यावहारिकस्याभ्युपगमेन दृष्टान्तसंभवादनुमानमवतरत्येव न च पर
स्यज्ञानाश्रयत्वं प्रमाणस्य तात्मकत्वावगमात् न च श्रुतेरर्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यं योगात् अनं

सूक्तिकेयां तु रजताधारस्य देशान्तरस्थविद्यमानत्वेन रजतत्वस्याप्यमिति न सत्ताकत्वे न सामानाधिकरण्यमुपपद्यते इत्यनु
प्रपंचाश्रयस्य देशांतरस्य सत्त्वात् एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रपंचतदभावयोः प्रतीयमानत्वे न समानसत्ताकत्वात्सामानाधिकरण्यं नो
पपद्यते इति भावः = २ प्रपंचस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन नाधिष्ठानगतस्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं तयाच सत्त्वाव

न॰ से॰ टी॰ द्वि॰ प॰ २२ ना

सत्ताकत्वेन प्रपंचाभावस्यापि तत्समानसत्ताकत्वापातेन स्वसमानाधिकरणत्वमनुपपन्नमि
ति मन्दं स्यमेतन्नहि सत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यात्यन्ताभावस्य समानाधिकरणत्वं मिथ्यात्वम
पि तु प्रतियोगिवृत्तित्वे सति प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तन्निरूपकतानवच्छिन्नप्रतियोगिकस्या
त्यन्ताभावस्य पारमार्थिकत्वेन तत्सामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चस्योपपद्यते तेनाभावस्य भिन्न।
सत्ताकत्वात् पक्षद्वयेऽपि विरहेऽक स्वभावाभावस्य प्रतियोगिसमसत्ताकतया भिन्नसत्ताक
त्वेऽभ्युपगम्यमानेन हि कल्पितस्याभावोऽधिष्ठाने प्रतीयमानस्तदात्मक एव तत्राधिकरणस
त्तापेक्षया भिन्नसत्ताकः प्रतियोगिनैव वाधिकरणस्वभावो मिथ्यात्वे सपक्षवान्नपलं।
तथा च स्वात्मना तेन रजतघाटस्य समानाधिकरणस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमेतदे
वानिर्वचनीयत्वं ननु दृश्यत्वं नाम दर्शनविषयत्वं दर्शनं नाम वृत्तिज्ञानं तद्विषयत्वं ब्रह्मणि
21
वर्तते उक्तसाध्यं नास्ति ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वादतो व्यभिचार इत्याशंक्याह दृश्यत्वं नामे
ति ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन स्वपरविषयत्वाभावान्नोक्तदोष इत्यर्थः मुक्तिं मध्ये निरूप
यितव्यत्वेनेत्यतो न रहाला सिद्धिर्निरूपणं नैयायिकादयस्तत्र मानं त्रिविधं केवलान्वयि के
वलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकि चेति वर्णयन्ति तन्मतमुपपादयन् तान् निराकरोति नेत्याहेति
८२ एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति वृत्तिमत्त्वेनाभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं तच्चास्मन्म
तेन भवतीत्याह अस्मन्मत इति ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वान्मिथ्यावस्तु
नोऽधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनानिरुक्तं केवलान्वयित्वमसिद्धमेव न च प्रमेयमा

सत्तां तत्ताभावस्याधि नाधिकरणप्रपंचेस प्रतीतत्वात्प्रपंच मिथ्या त्वमनिवार्यमेवेति भावः = २ ननु कथंचि त्सत्ताकत्वं प्रतियोगि ना विनाऽभावविरुद्ध त्वोक्तियुतमित्यत आह प्रतियोगि वदि ति हस्त्वचकल्पितेषु मुक्तिरजतादिष्वध धिष्ठानसत्ताया एव सत्तीयमोदेतत्त्वं सत्तां

नत्वा॰=३१

रेणानृतत्वेनाभावाभ्युपगमेन सत्त्वविरोधिमिथ्यात्वासिद्धेः नाप्येकावच्छेदेन येन संबंधे।
न प्रतियोगिसत्त्वं तेनैव संबंधेनात्यन्तविवक्षितमिति वाच्यं नाद्यस्य लोके प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापि
ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति वाच्यं यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमेन प्रपंचस्यानृतभा
मिथ्यां ४ वेन मिथ्यात्वाभावप्रसंगात् अस्माकं त्वनिरूपणात्र तत्साधकमनुमानमित्याशंक्याह मि
थ्यात्वेनासेति नच प्रपंचस्यानिर्वचनीयत्वे तन्निरुच्यमानत्वात्कथमनिर्वचनीयत्वमिति
वाच्यं सत्त्वासत्त्वाभ्यामन्यत्वस्यैव तत्त्वात् नच विरोधात्तदुभयान्यत्वमनुपपन्नमिति वाच्यं त
दात्मनोऽभावत्वस्याभावे प्रतियोग्यनधिकरणस्य घटत्वेन प्रकृतेऽनुपपत्तेः नचैवं क्वापि
कल्पनायोगे प्रयोजनमिति वाच्यं प्रकारान्तरस्यासंभवात् तथाहि सत्त्वे बाधायोगात्
सत्त्वे प्रपंचस्यापरोक्षत्वायोगात् सदसदात्मकत्वस्य विरोधेनासंभवात् तस्मादुभयविल
क्षणत्वमभ्युपगन्तव्यं नचासतोऽप्रसिद्धत्वेन तद्विलक्षणस्याप्रसिद्धत्वात्तदसंगतमिति
वाच्यं नहि सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वमस्ति नचासत्त्वेन व्याप्तिः ग्रामग्रामधर्मि किं विरक्ति चेत्
सत्त्वाभावात् तन्न्याप्तिचेतनवत्त्वाप्तिः तस्मात् सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वं बाधायोग्यत्वं स
ननदन्यत्वं बाधयोग्यत्वं अथवा एकावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्र
तियोगित्वं मिथ्यात्वं समानसत्ताकयोः प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधेपि भिन्नसत्ता
कयोरविरोधान्नासंभवः प्रतियोगिमति संबंधेन तेरणतदभावस्य प्रतियोगि सत्त्वस्या
भाव४ विरोधित्वेनासंभवानीतेरन्यथाप्युपपत्तेर्नोक्तदोषः यत्राभावस्य प्रतियोगिसत्ताधीनः

अभावविरोधे तद्रूपेणासंभवात्
अभावविरोधित्वाभावात् इत्यर्थः १

स्वाभावोपसंतताभावाभावस्तत्रानियो गी घटात्यंताभावस्तदधिकरणं भूतलं घनधिकरणं च घटात्यंताभावोऽनधि
करणत्वं चाधिकरणभिन्नत्वमिदविवक्षितं भिन्नत्वं च भेदविरोधित्वं इत्यर्थः स्वाभावप्रतियोग्यधिकरणभेदविशिष्टस्या

न॰सं॰टी॰
द्वि॰टी॰
॥२२॥
12

नपपत्तेः नन्वेवं सत्यनवस्थास्विद्भिदुषः व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाहृत्यान्वयस्थितिः कथं स्यादिति।
तत्राह अन्वयेति तस्मादन्वयिरूपमनुमानमेकमेवेति भावः एवमनुमितिप्रमाणं निरूप्योपक्र-
मप्राप्तमुपमितिं निरूपयति सादृश्येति अयं भावः नगरे दृष्टगोपिण्डो गवयपदार्थानभिज्ञः
वनमनुविश्य प्राप्तिनगवयपिण्डरूपान्हेश्यदृशो गवयपदार्थानुमानानन्तरं गोसादृश्यविशि-
ष्टपिण्डमनुभवति गोसदृशो गवयपदार्थ इति पश्चादेतस्य दर्शनसमये पूर्वगोपिण्डस्मरणसदृशोऽसा-
मवपमितोऽति ऽत्र गवयपदोपनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलं से-
यमुपमितिरिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमुपमितिरित्यपि नम्रादृष्टं कृतमवेदं समञ्जसम्।
समुदायात्मकं क्रममाणमाहम्भं लक्षयति वाक्येति किं तद्वाक्यमित्याकांक्षायामाह पदाके-
ति वर्णसमूहः पदं न च वर्णानां क्षणिकानां क्रमेणोत्पद्यमानानां कथं समूहः स्यादिति वा-
च्यं एकज्ञानविषयत्वस्यैव तत्त्वात् नन्वेकज्ञानविषयत्वं वा कथं क्षणिकानामिति वाच्यं।
वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् न चोत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इत्यनुभवं प्रमाणमिति
वाच्यं तस्योच्चारणोत्पत्त्यादिविषयत्वेन तत्राप्रमाणत्वात् न च स एवायं गकार इत्या-
द्यनुमितिः कुतो न भवतीति वाच्यं सत्वे नैव बाधकाभावादनुमितिविनाशप्रमस्यान्यथासि-
द्धत्वस्योक्तत्वात् ननु तर्हि वर्णानां नित्यत्वे नाऽद्वैतश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न प्रत्यभिज्ञा
विरोधेन तेषां क्षणिकत्वस्य निराकरणात् आकाशादिवत्सर्गादिकालोत्पत्तेः प्रलय-
काले विनाशस्य चोत्पत्तेर्नाद्वैतश्रुतिविरोधः अत एव तत्समुदायात्मकं पदं तत्क्षणि-
सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञादिज्ञानविरोधात् न च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य सादृश्यविषयतया जातिवि षयतया

का॰ऽव्याख्यायिताविषयत्वाभिन्नविरोध ... पृ॰४४
राम॰
२२

नादीनां तयोः कथमसिद्धिरिति वाच्यं प्रमाविषयत्वे प्रमेयत्वे प्रमायाभिन्नाभिन्नत्वेन तत्त्विनू।
पितविषयत्वस्यापि तथात्वेन केवलान्वयित्वासिद्धेः नचेश्वरप्रमाविषयत्वं केवलान्वयि
त्वमिति वाच्यं ईश्वरप्रमायास्तद्विषयत्वेऽप्यसिद्धात्वात्तत्तद्भावकृतः केवलान्वयित्वे नच
काप्यत्वेनाभावः केवलान्वयीति वाच्यं न तस्यास्सप्रतियोगिन्याकाशेऽसत्त्वेन तत्तायोगात् प्र
तियोगितद्भावयोः समानाधिकरणत्वव्यवहाराधेयभावस्यापि विरुद्धत्वात् संभवा
दन्यथाकाशस्यासत्त्वप्रसंगात् किंचाकाशवदाकाशत्वेनाभावस्यापि प्रसिद्धत्वात् कालत्वेन ते
नन्विशेषत्वेनाभावप्रतियोगितयाकेवलान्वयित्वं दूरनिरस्तं एवमन्यदपि निरूपितं केचि
एवं केवलव्यतिरेकानुमानमपि न संभवतीत्याह नापीति साधनसाध्ययोर्व्याप्तिज्ञाना
त्साध्यानुमितिर्भवति नत्र साध्याभावसाधनाभावव्याप्तिज्ञानात् न हस्य व्याप्तिज्ञा
नात्स्वानुमितिर्भवति अतिप्रसंगात् नच प्रतियोग्यनुयोगिभावस्तत्र नियामक इति
वाच्यं प्रतियोगित्वादेर्निरूपणेन किंच व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः
रिति नेमं तत्तत्र साधनाभावव्याप्तेः साध्याभावनिष्ठत्वेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञानासंभवात् कथं व्यतिरेकिलिंगज्ञानेन साध्यानुमितिः व्याप्तिं च साध्यप्रसिद्धत्व
मानागतेन पृथिवीतरभेदस्य क्वाप्यप्रसिद्धत्वेन तदनुमितिर्न संभवत्येव अन्यथाऽ
प्रसिद्धसाध्यानुमितौ अप्रसिद्धपाण्यंगाद्यनुमितिः कुतो नस्यात् नच घटादावितरभेदः
प्रत्यक्षमिति वाच्यं नहि तदनुमानेन स्यात् निश्चिते संशयानुदयोगात् तस्माद्व्यतिरेकानुमानं न सं

नो३

न्वयेति। यस्य पदस्य येन पदेन विनान्वयानुपपत्तिस्तस्य पदस्य तेन पदेन समभिव्याहार।
त॰सं॰दी॰ आकांक्षा योग्यतालक्षणमाह वाक्येति सन्निधिस्वरूपमाह अविलंबेनेति पदानामविलं
टि॰प॰ बेनोच्चारणं सन्निधिरित्यर्थः ननु कलत्रणं वाक्यं शाब्दप्रमाकरणं चेदयुक्तमन्यस्यापि प्र
२३ त्वेवाक्यार्थ प्रमाप्रसंगइत्याशंक्याह अयुक्तमन्यस्येति संगतिग्रहस्यापि वाक्यार्थप्रमोत्प वाक्यात्
त्तौ कारणत्वादयुक्तमन्यस्येत्यादावपि वाक्यार्थप्रमेत्यर्थः ननु केयं संगतिरित्यत आ।
ह पदेति संगतिः संबंध इत्यर्थः संगतिं विभजते सा द्विविधेति द्वैविध्यमेवाह शक्ति।
रिति यद्यपि शक्तिर्गौणी लक्षणा चेति वृत्तिस्त्रिविधा तथापि वृद्धमाणविधया गौणील
क्षणयामेकत्र भावमादाय द्वैविध्यकथनमिति ध्येयं प्रथमोद्दिष्टां शक्तिं निरूपयति शक्तिर्नामेति
23 कोसौ संबन्ध इत्याशंक्याह पदेति पदजन्यज्ञानविषयत्वं वाच्यत्वं पदार्थस्यास्तिजनक
त्वं वाचकत्वं नत्वुक्तं पदस्य पदार्थिकाभावात्तस्मात्प्रकारान्तरविशिष्टमतइति शक्तिं विभजते साचे
ति यथोहे योगे लक्षयति अवयवेति केषांपदानां योगइत्याशंक्योदाहरणमावि।
ष्करोति यथेति पाचकादिपदानां योगइत्यन्वयस्यते रूढिं लक्षयति रूढिरिति डित्थ इति ६५
यथेति शक्तिग्रहप्रकारमाह साचेति व्यवहारेण शक्तिग्रहप्रकारमुपपादयति तथा। राम॰
हीत्यादिना उत्तमवृद्धस्य प्रयोजकवृद्धस्य मध्यमवृद्धः प्रयोज्यवृद्धः शिष्यपुत्रादिरि। २३
तियावत् ननु मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमात्रं किमायातमित्यत आह बाल इति प्रवृत्तिं गमनागम
नादिव्यवहारे तत्रानुमानेर्दर्शयति तथाहीत्यादिना ननुज्ञानस्य कार्यं वाक्यजन्यत्वम

कं अनन्वयपरसमुदायात्मकंवाक्यंनह्यणिके अनन्वयवाक्यसमुदायात्मकोवेदोपिनह्य।
णिकः अनन्वयबोधके भगवतापस्त्रकारेण अनन्वयवचनिमित्ततमिति नित्यत्वेअलमपर्यन्ता।
वस्थायित्वंविवक्षितं साकृतशब्दस्यसकलकार्यविनाशस्यश्रुतिपाठात् नन्वध्वंसाश्रु
तियोगित्वेननित्यविवक्षितं अनेनश्रुतिविरोधापत्तेः केदासिजहितेनस्याद्यन्तस्याद्ज्ञा
भूतस्य५ पन अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुत्यावेदस्यकार्यत्वावगमा।
त् तस्यचानित्यत्वमवश्यंभावात् नोचानित्यपनित्यत्वेपिश्रुतिरयमर्थवादः अन्यथैकमे।
वाद्वितीयमितिश्रुतिविरोधापत्तेः नन्वेवंवेद स्योत्पत्तिविनाशाभ्युपगमेपौरुषेयत्व
नयाशब्दनःप्रामाण्यंव्याहन्येतेतिचेत् नहिपुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वंपौरुषेयत्वंअप्रयो।
ज्यकत्वात् किंतुसजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चार्यमाणत्वंपौरुषेयत्वं इयच्चम्पूर्वानु
पूर्वीमपेक्ष्यसर्गादौवेदेऽविरचितत्वान्नित्यवेदस्यापौरुषेयत्वेनतत्स्वतःप्रामाण्यमाहति
तिस्सलसमतिविस्तरेण यदसमुदायोवाक्यमित्युक्तेविलोचाशितपदसमुदायत्वात्।
मित्यत्राहपरस्परमुक्तंसन्निधीयेति तावन्मात्रेःअनाकांक्षितत्वाद्व्याप्तिःस्यान्नद्दा
रणमयोग्यतेति नयावत्विगौरश्वःपुरुषोहस्तीत्यत्रातिव्याप्तिःस्यात्तन्निवृत्तयेआकांक्षे
ति अत्रापिसमुदायत्वमेकज्ञानविषयत्वंविवक्षितंमतोनासंभवः नन्वाकांक्षादिमत्प
दसमुदायोवाक्यमित्युक्ते एकाकांक्षापार्श्वभ्रान्तकत्वेनचेतनधर्मता पदानांसाकांक्षद्द कथं२
त्वमित्यायोकाकांक्षाजनकत्वेनपदानांसाकांक्षत्वमित्यभिप्रेत्याकांक्षालक्षणमाह अ।

त॰सं॰टी॰
द्वि॰प॰
२५

24

पदार्थमात्रे शक्त्यभ्युपगमे संगतिग्रहो न स्यात् तथाहि प्रवृत्त्याज्ञानाद्यनुमानद्वारा पदानां
पदार्थशक्तिनिश्चयः प्रथमं बालस्य वाच्यः कार्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुः कार्यत्वं नाम कृतिसा
ध्यत्वं एवं च वाक्यश्रवणानंतरं कार्यताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभावेन ज्ञानाद्यनुमानासंभवे।
न कथं शक्तिनिश्चयः स्यात् न च हर्षादिना ज्ञानानुमानेन तन्निश्चय इति वाच्यं अनुमनत्रस्तत(?)
द्भावेप्यतिबालस्य प्रथममनुमतौ तदयोगात् किंच हर्षादीनामन्यतोपि संभवेन तेन तद्।
नुमानायोगात् तस्मात्पदानां कार्यान्विते पदार्थे शक्तिरवगंतव्या एवं च वाक्यश्रवणानं
तरं कार्यताज्ञानात्प्रवृत्त्या ज्ञानाद्यनुमानेन शक्तिनिश्चय उपपद्यते न चेष्टसाधनताज्ञाना
त्प्रवृत्तिसंभवेन कार्यताज्ञानमकिंचित्करमिति वाच्यं स्वधामशौचे(?) मेरुलंघनस्यापि प्रवृ
त्तेरदर्शनात् न च कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे कूपपतनादावपि प्रवृत्तिप्रसंग इति वाच्यं।
इष्टसाधनताज्ञानसमानकालस्य तस्य प्रवर्तकत्वस्वीकारात् तस्मात्कार्यताज्ञानमेव प्रवर्त
कं अत एव कार्यप्रत्यायकलिङ्लोट्तव्यप्रभृतीनां वाक्यानामेव प्रामाण्यं नेतरेषां
कथं तर्हि वाक्यार्थबोधः असंसर्गाग्रहादिति वदन्तस्तस्मात्पदानां कार्यान्विते पदार्थे श।
क्तिरिति इदानीं स्वसिद्धांतमाह अन्वित इति पदानां लाघवादितरान्विते पदार्थे शक्तिः न का
र्यान्विते गौरवात् मानाभावाच्च यद्यपि प्रथममनुमतौ कार्यान्विते पदानां शक्तिर्गृह्यते तथा
पि पश्चात्तु कार्यांशो लाघवबलेनापेक्षितत्वादितरान्विते पदार्थे पदानां सामर्थ्यमवधार्यते ना
वनाव्यवहारोपपत्तेः न चैवं कार्यताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभावात्कथं ग्रह इति वाच्यं उक्तरीत्या

राम॰
२५

र्थां२ शक्ति१

नुमितो नीलत्वानुमानप्रकारमाह इदं इति प्रत्यक्षानुमिते ज्ञाने यो परस्व पर्व्यतिरेकानुविधा
यीतत्तत्त्वमर्थ्य प्रकाशकत्वव्यतिरेकानुविधायी घटो दंडजन्यः इति सामान्यव्याप्तिसमभिव्याहा
रणोवत्सावत्तेदं इति ननु तावनस्य वाक्यजन्यत्वमस्तु प्रकृते किमायातमित्याशंक्याह इत्यनेनेत्य
मिति पदानां पदार्थे शक्तिः पदान्तरार्थस्मारणस्यैव ज्ञायमानत्वात् समभिव्याहाराद्वाक्यार्थला
भः अन्यथालहरव्यमात्रोक्ते द्रव्यसंगादनन्यलभ्यमेव शब्दार्थनादिति पूर्वपक्षेन नैयायि
कमतमाह साचेति ननु कार्यान्विते शक्तिः गौरवात् अतएव कार्यान्विते पदार्थे शक्त्या नैयायिका
रेकार्यतां ज्ञानस्याभावात्कथं शक्तिग्रहः इत्यत आह कार्यपरवाक्यश्रवणानन्तरं कार्यतांज्ञा
नात्महत्त्वज्ञानानुमानवत् सिद्धार्थवाक्यश्रवणानन्तरं मुखविकासादिनाहर्षादिज्ञाना
नुमानसंभवात् किंच प्रथम [illegible] अन्यतोनतदेपदायामपिलाघवेनानेन तदुपेक्ष्य पदार्थ
मात्रे शक्तिग्रहसंभवात् अन्यथा कथं कविकाव्यादिरचना स्यात् तस्मात्पदानां पदार्थ एव श ९७
क्तिरिति नैयायिकानामाशयः मतान्तरमाह कार्यान्वितेति नैयायिकमसमाधाय पदानां का
र्यान्विते पदार्थे शक्तिः न केवलपदार्थे वाक्यार्थप्रमानुमति प्रसंगात् तथाहि पदा
र्थमात्रे शक्तानि पदानि कथं वाक्यार्थं बोधयेयुः तेषां तज्ज्ञाने [illegible]त्वात् न च समभिव्याहारा
त्तद्बोधः इति वाच्यं पदानां तत्सामर्थ्याभावेन समभिव्याहारेणापि तद्बोधासंभवात् किंच
समभिव्याहारेणापि भवन्नपि घटवदित्यपलापाद्इति वाक्यादिवपदार्थानां संसृष्टानां
न बोधप्रवेशात् न च संसर्गविशेषवाक्यार्थबोधः पदानां तत्सामर्थ्याभावात् किंच पदानां

वे॰ सं॰ टी॰ क्तौ स्वरूपसतो न तत्त्वानं विनाश्यनिवृत्ती धीविलेवाभावादिमलमिति विस्तरेण एवं वाक्यवृत्तकारकं क्नि
द्वि॰ प॰ ग्रहमुक्त्वान्यतोपि शङ्किमाह एवमिति न त्वमेतत्समाह उक्तेवेति इदानीं लक्षणं निरूपयति ला
२५ क्षणेन शक्तिविषयः शब्दाः तेन संबन्धो लक्ष्यमाणपदार्थस्य लक्षणा यथा मेदपमोजपेस्यत्रमे
उपपदस्य तन्निष्ठपुरुषशक्यसंबन्धो लक्षणा नो विभजते सा चेति शक्यसाक्षात्संबन्धः केवल
लक्षणेति केवललक्षणायाः लक्षणमभिधेयके वलां विभजते केवलेति त्रैविध्यमेवाह ज
हल्लक्षणेति अजहल्लक्षणं लक्षयति शक्येति अजहल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यार्थप
रिभागेनेत्युक्तं तदोदाहरणमाह यथेति अजहल्लक्षणं लक्षयति शक्यार्थापरिभागेनेति ज
हल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यार्थापरिभागेनेति विशेषणं तदोदाहरणमाह यथे
25 ति जहदजहल्लक्षणं निरूपयति शक्यैकदेशेति तत्र लौकिकोदाहरणमाह यथेति वैदिकम
पि तदाह यथा वेति मायोपहितचैतन्यं तत्पदवाच्यार्थः स्थूलसूक्ष्मादिशरीरोपहितचैत
न्यं त्वंपदवाच्यार्थः तत्र तत्पदवाच्यैकदेशो मायायाः परित्यागेनैकदेशचैतन्ये वृत्तिस्तत्पदस्य
एवं त्वंपदस्य वाच्यार्थे पि स्थूलसूक्ष्मादिशरीरस्यैकदेशस्य परित्यागेनैकदेशचैतन्ये वृत्तिस्त्वं
रा॥४ पदस्य जहदजहल्लक्षणार्थः तत्तत्त्वंपदयोरखण्डैकचैतन्ये लक्षणा साकारणकेनैव पदेन ब्र राम॰
ह्मसाक्षात्कारसंभवात्पदान्तरवैयर्थ्यमिति चेन्न एतद्दोषः पदस्य स्मारकत्वेन पदं तस्य विनासा २५
क्षात्काराजनकत्वेन तत्त्वंपदस्य प्रथमसप्रमेकं तत्त्वंपदार्थयोर्निर्विकल्पकाखण्डचैतन्यस्मरणमुत्पद्य
ते ततः पदसमुदायात्मकवाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षानुभव उत्पद्यते अहं ब्रह्मास्मीति यतो नानपदेनतर

ह

नेत्युक्तिवाक्यश्रवणानन्तरं सिद्धार्थज्ञानाद्दृष्टिमुखविकासनेन हर्षमनुमाय तत्र स्वज्ञानजन्य
त्वमनुमायानन्तरं तस्य वाक्यजन्यत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य आवापोद्वापाभ्यां ज्ञाने सति
दे पुत्रपदस्य शक्तिरवधार्यते न कार्यतान्वितस्य सर्वत्राभ्यन्तरत्वात् तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः कार्य
बोधे यथा चेष्टालिङ्गं हर्षो रूपस्य तथा सिद्धबोधेपि वक्तृत्वाच्च शास्तुर्नेति नियमस्तासिद्धि यत्नेन करा
षेपराणामेव वाक्यानां प्रामाण्यं न सिद्धवस्तुपराणां वाक्यानामिति प्रसक्ते उक्ते तीमासंगति
ग्रहसंभवात् प्रयोजनवत्त्वाच्च अनधिगतार्थबोधकत्वप्रामाण्योपपत्तेः नन्वेवं सति तेनो
त्कवाक्यस्थानां पदार्थानां शक्तिरस्तु तत्र नान्वयांशे गौरवात् नचैवं पदानामनन्वितेशक्त्या यं० १
वेतनावाक्यार्थबोधः कथमिति वाच्यं समभिव्याहाराद्ध्वनेरुपपत्तेरिति चेन्न ग्रहीतिप्रसंगा
त् तथाहि पदानां पदार्थमात्रावधायित्वे तद्बोधकत्वमेवावश्यमभ्युपगन्तव्यं तस्मात् घट
पदस्य घटबोधोपि स्यात् तत्तस्य शक्तिः पदसमभिव्याहारात्कथं वाक्यार्थबोधः स्यात् नच कि
या पदस्य समभिव्याहारेणाकांक्षादिमत्त्वे तेन सहसार्थेन संसर्गतिके न वाधकाभावात्तस्य
इ बोधोस्तीति वाच्यं तत्तत्पदश्रवणेन तत्पदार्थोपस्थितावन्वयांशे शक्त्यभावेन पदानां स
मभिव्याहाराकथं तद्बोधः स्यात् समभिव्याहारात्कथं वाक्यार्थबोधस्यासंभवात् पदानामन्वि
तान्विते पदार्थे शक्तिरवधार्यत इति सर्वैरवश्यमभ्युपगन्तव्यं सा च शक्तिर्ज्ञाता वेत्तु न व्यक्ते
रक्तीनामानन्त्यात् कथं तर्हि पदश्रवणानन्तरं व्यक्तिबोधस्तज्ज्ञा शक्तेर्नास्तीति चेत् तत्पादृट
एयानावश्यकिबोधः श्यमया जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरस्तु तथापि जातेर्ज्ञातामुपस्थानेव्य।

553

त०सं०टी०
द्वि०प०
२६

यथेति द्विरेफपदस्य शक्यरेफद्वयं न तस्य भ्रमरपदेन संबंधः भ्रमरपदस्य मधुकरेण संबंधः
तथा च द्विरेफपदस्य मधुकरेण परंपरासंबंधो लक्षितलक्षणेत्यर्थः सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिं
हपदस्य देवदत्ते गौणी वृत्तिः सा लक्षितलक्षणायामन्तर्भूता तथाहि सिंहपदस्य सिंहस्थगः
शक्यस्तस्य क्रौर्येण संबंधः क्रौर्यस्य देवदत्तेन संबंधः ततश्च सिंहपदस्य लक्षणा देवदत्तेन
शक्यपरंपरासंबंधो वर्त्तत इति गौण्यपि लक्षितलक्षणैवेत्याह गौण्यपीति एवं संगतिग्रहस्या
न्वयव्याप्तिरेकार्थ्या वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वमभिप्रेत्य शक्तिलक्षणाभेदेन संगतिं व्युत्पा
द्य वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वं तत्रापि प्रदर्शयति एवमिति यथा वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ संग।
तिग्रहः कारणं एवं शुद्धसमस्तगृहीतसंगतिकस्य गृहीतसंगतिकाद्वाक्यान्न दृष्टप्रमोत्पत्ता
वाकांक्षादीनामपि कारणत्वमिति योजना न च वाक्यस्य शक्त्यग्रहात् गृहीतसंगतिकवाक्यादित्य
संगतमिति वाच्यं वाक्यस्य शक्त्यभावेपि तत्पदसमुदायात्मतत्पदानां शक्त्या गृहीतसंग
तिकवाक्यादिति वक्तुं युक्तमिति भावः नहि तानि चत्वार्याकांक्षादीनि निरूपयन्नाकांक्षा
कांक्षाया हेतुर्येन रूपेण सव विशिष्टहेतुर्येन रूपेण तदभिप्रेत्याह आकांक्षेति वाक्यलक्षणनिरू
पणेऽन्वयानुपपत्तिराकांक्षा वाक्यार्थबोधायोग्यत्वेति तेन निरूपितत्वमर्थः आसत्तिलक्ष
यति शक्तौति शक्तिलक्षणान्यतरत्वं नाम तदन्यान्यत्वं पदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यत्रेष
माणेन रजन्यायाः पदार्थोपस्थितेरव्याप्तिरित्यत्र संगस्तत्र तद्वारणाय पदजन्येति लिंग
विषयायदजन्यपदार्थोपस्थितेरासत्तिवारणाय शक्त्यादि शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्वे व्याव

26

त०
२६

वैयर्थ्यं स्यादेतत्त नन्वसमस्यादिवाक्ये लक्षणागौकारे निरर्थकः वाच्यार्थैकावबोधसंभवात्तथा ।
विरुद्धधर्माक्रान्तयोरन्वयोः कथमेकावबोधः इति वाच्ये विशेषणगुणयोर्विरुद्धत्वेनैकावबोधासंभ
न्यु३ वेपि योग्यतया पदार्थयोर्विशेष्ययोरेकावबोधसंभवात् न चात्र यत्र गुणिनोर्द्वयोरपि वि
शेषणेनान्वयस्तस्मान्नियततान्यासंभवेपि योग्यतया विशेष्ययोः शब्देनोलक्षणया पदार्थयोः
नेष्यत एव स्तत एव गुणोपसर्जनेनैव पदार्थान्तरस्य वाक्यार्थान्वयः अतो विशेष्यस्य वाक्यान्वययोग्यतानात्ति
नैव स्वतन्त्रोपस्थितसर्वपदार्थीकरणप्रतिसागेनैकदेशेन लक्षणया परस्य विशिष्टवाचकस्य यथा
तु देनियमः समन्वितेष्वार्थशब्दात् नियमान्ताभावः योग्यतया तु तदन्तस्य स्वतन्त्रोपस्थितस्यैव तस्मि
कृ९ न्विशिष्टवाचकस्य तत्पदस्य लक्षणा तत्र यत्र कुत्रोपस्थितयोर्विशेष्ययोर्योग्यतयैक
बोधसंभवात्तल्लक्षणा अतएव गेहे घटः इत्यादौ समानपदोपात्तत्वात्पि लक्षणया संसर्गः इति प्रत्येच्यते ।
येन रूपेण पदार्थोपस्थितिस्तेन रूपेण पदार्थानां वाक्यार्थान्वयो वाच्यः अन्यथातिप्रसंगात् ।
एवं विशिष्टरूपेणोपस्थितयोरन्यपदार्थयोरन्वयेन विरुद्धत्वेनैकधर्मभेदवाक्यार्थान्वयः स्यात्
तो निर्विकल्पकविशिष्टरूपेणोपस्थितयोर्न तत्पदार्थयोस्तत्रासमस्यादिवाक्ये शुक्ललक्षणागौकारः न
चानिमाहृदरत्यत्रापि लक्षणया स्यादिति वाच्यं तत्र विशिष्टव्यक्तेरनन्वयान्वयेबाधकं भावा
त्त्व विशिष्टैकार्थसमानाधिकरणविरुद्धतात्र गेहे घटइत्यादावपि घटादेर्विशिष्टरूपेणेव बा
धकाभावान्न लक्षणा न समासेनिर्विकल्पकविरूपेण तत्पदार्थयोरुपस्थितत्वात् तत्रासमस्यादि
वाक्ये शुक्ललक्षणागौकरणमिति दिक्। लोहितलक्षणा निरूपयति शोणेति तत्रोदाहरणमाह

वे॰सा॰टी॰ यमानं सर्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदेकमेवाद्वितीयं सजातीयं वा किमपि नासीदित्यर्थः एवं
द्वि॰प॰ छांदोग्यषष्ठे आदावद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुपक्रमः तथा एतदद्वितीयं वस्तु आत्मा यस्य।
२७ तदेतदात्म्यम् एतदात्मनो भावः ऐतदात्म्यम् इदं सर्वं दृश्यमानमद्वितीयवस्तुव्यतिरेकेण ना
स्तीत्यर्थः एवमन्तेऽद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुपसंहारः इत्यर्थः अभ्यासं निरूपयति प्रकरणेति
१५ अभ्यासमुदाहरति यथेति तत्रैव छांदोग्यषष्ठे तत्त्वमसि नवकृत्वो नववारं अपूर्वतां निरूपयति प्रक
रणप्रतिपाद्यस्येति उदाहरति यथेति अद्वितीयमानं मानांतरेणागोचरत्वमपूर्वत्वमित्य
र्थः फलं निरूपयति प्रकरणेति तत्राप्युदाहरणमाह यथेति आचार्यवान्पुरुषो वेद इति नत्वे।
देतार्थः वेद ब्रह्मास्मीति साक्षात्करोति तस्य तावदेव चिरमित्यर्थः तस्य ब्रह्मसाक्षात्कार।
वतः यावन्न विमोक्ष्ये प्रारब्धफलभोगेन देहबंधनात् मुच्येतेनावदेव चिरं तावत्कालमवस्थानं।
अथ भोगेन प्रारब्धे क्षीणे संपत्स्ये ब्रह्म संपद्यते परमात्मा भवतीत्यर्थः अर्थवादं निरूपयति
प्रकरणेति उदाहरति यथेति येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति तमादेशमप्रा
क्षः उक्तवानसीति पूर्वेण संबंधः एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् उपपत्तिमाह प्रकरणेति लौकिकयुक्ति
कायेयमस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टान्तः तैर्दृष्टान्तैः प्रकरणप्रतिपाद्यप्रतिपादनमुपपत्तिरि। राम॰
तियोजना उदाहरति यथेति यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावादिकं विज्ञा २७
तं स्यात् तदात्मना नामधेयं विकारश्चेति वाचारंभणं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्याद्य।
दृष्टान्तेन ब्रह्मादिज्ञानं युक्तमित्यर्थः एवं लिंगानि निरूप्य तदेवं तात्पर्यं ब्रह्मणि तात्पर्यमिति

हितमदजन्यपदार्थोपस्थितेस्समन्वितवारणयावद्बोधनेनेति तात्पर्यज्ञानस्य वाक्यार्थप्रमां
प्रतिकारणत्वस्य पराद्दर्पितं तात्पर्यं विभजते तात्पर्यमिति तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं वक्तृता
त्पर्यमिति केचिदाहुः तन्न मौनिश्लोकादौ तदभावादित्यभिप्रेत्य वक्तृतात्पर्यं व्युत्पादयति प्रकृते
ति तत्तात्पर्यस्य वाक्यार्थप्रमां प्रतिकारणत्वं न संभवति व्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह तदिति तत्ता
नेवाक्यार्थप्रमा प्रतिकूलता न कारणमित्याशङ्क्याह तदभावेपीति स्वयोग्यस्वतन्त्रस्य वाक्यार्थज्ञानाभा
वेन तदिच्छायाः स्वतन्त्रसंभवात् तस्य तत्तात्पर्याभावेपि तद्वाक्याद्वाक्यार्थप्रमादर्शनात् तत्का
रणमित्यर्थः शाब्दतात्पर्यं निरूपयति तदितीति तस्या तत्कृतवाक्यार्थोदितरोपो वाक्यार्थस्तस्यतो
तिप्रात्वेकुयान्नच्चरितत्वे सतितदर्थप्रतीतिजनकयोग्यत्वं शाब्दतात्पर्यमित्यर्थः भोजनप्रक
रणे सैन्धवमानयेत्युक्ते लवणानयनप्रतीतिवदश्वानयनप्रतीतिरपि स्यात्तद्योग्यत्वस्य
विद्यमानत्वात् तद्वारणाय पूर्ववदुच्चरितत्वं न घटप्रयोजकमिति यत्र सैन्धवमानयेत्युक्ते अश्वानितः स्यादत उक्तं
माद्येति उभयेच्छया यत्र यत्नेनापि नरेतरप्रतीतिमात्रेच्छयानुच्चरितत्वमस्य समस्ताज्ञात्वा त्वाभिः ता
दिति तत्तात्पर्यं केन प्रमाणेन निश्चीयत इत्याकाङ्क्षायामाह तदिति शाब्दतात्पर्यमित्यर्थः कानि
तानि तात्पर्यलिङ्गानीत्याकाङ्क्षायामाह लिङ्गानीति लिङ्गानि षड्विधमुपक्रमेति श्लोकं व्या
चष्टे ग्रन्थार्थ इति कीदृगुपक्रमोपसंहारादिरित्याकाङ्क्षायामाह प्रकरणेति उभयाकाङ्क्षे प्रकर
णे तदन्तिमाद्यस्य वस्तुनः आदौ प्रतिपादनमुपक्रमः अन्ते प्रतिपादनमुपसंहारः एतत्तद्वयं ता
त्पर्यनिर्णायकमेकं लिङ्गमित्यर्थः तदुभयमुदाहरति यथेति हे सोम्य सोमवत्प्रियदर्शन इदं

साध्यत्वा ब्रगमात्पुण्यप

मेवात्मज्ञं पुण्यं विना लोकः हीयते अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्ययस्या
न॰मं॰टी॰ स्य न कश्चित्कर्तुमर्हति अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः एतेन केन नश्यं निमेषमा
द्वि॰ प॰ त्रेऽस्मादित्युक्तिः स्मरति नात्परमात्मनि मः आत्मनोऽन्यत्खिलं ब्रह्मलोकांतं सर्वमिति पुण्यकार्य
२८ नात् न च कर्मणापि तल्लोको विषयादेव लोकः इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मलोकस्याविद्यासाध्यत्वाव
गमात्पुण्यकार्यं नाम पापतेः कथमनित्यमिति वाच्यं विषयादेव लोकः इत्यत्र विद्याशब्देन
नि उपासनाया विवक्षितत्वात् तस्याः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्यत्वेन मानसक्रियारूपत्वात् इह
लोकस्यापि पुण्यकार्यत्वेनोत्पत्तेः पत्तव्याभ्याम् प्रागेव विस्तरेण प्रतिपादितं तो
तस्मादात्मनोऽन्यत्खिलमनित्यं आत्मा नित्य इति विवेचनं नित्यानित्यवस्तुविवेकः ननु कश्चित्
28 स्वयमेव श्रुतिस्मृत्यर्थन्यायं च कथमनुसंधत्ते मुक्तिस्तु चेन्न हि नित्यानित्यवस्तुविवेकः कथं
स्यात् किं वा तत्र्यं हवेचा तस्मात्सया यजिनः सत्कृतेन भवतो नित्यत्वा कर्मफलस्याह पुनरावगमा
कथमात्मभिन्नस्यानित्यत्वनित्यत्वं पश्यति नायं दोषः मलिनचित्तस्य न दर्शनं भवेऽपि निष्कामतया
नुष्ठितेन नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन राधाधिनाराध्यपादश्रीकृष्णभगवदनुग्रहीत
स्यात्मनो निर्मलसत्त्वस्य शास्त्रानुसंधानेन नित्यानित्यवस्तुविवेको यपनेः कर्मफलात् राम॰
स्य न व वचनस्य विषयोपहितनत पापुण्यापेक्षत्वात् तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत इत्यादि २८
वचनस्यार्थवर्णविधायेहितत्वेन न्यायोपबृंहितत्वेन च प्रत्यर्थं वादत्वमाननं तो वक्तव्यत्वा
त् ततश्चात्मभिन्नस्यानित्यतानिश्चयो भवत्येव अर्थवादाद्विधिः गुणवादोऽनुवादोऽभूता

निवर्त्तेते मनने नप्रमेयगतासंभावनानि॰

योऽभवदीत्युपसंहरतीति एवमिति नन्वत्र किमित्यत आह इदमेवेति उपक्रमादिषड्विधलिंगैर्बुद्धि
तायेब्रह्मणि वेदांतानां तात्पर्यनिश्चयानुकूलव्यापाररूपं श्रवणमित्यर्थः युक्तिभिरनुचिंतनं
निरूपयति श्रुतस्येति निदिध्यासनं निरूपयति विजातीयेति अनात्मस्यात्मबुद्धिः देहादयः
नेन च विजातीय प्रत्ययः अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययतिरस्कारेणेत्यर्थः एवं श्रवणेन मा
नगतासंभावनां निदिध्यासनेन विपरीतभावनां मननेन तर्केण ... वाक्यादि ब्रह्मापरोक्ष्य
तदे नेशोधितेन तत्पदार्थस्य ... ज्ञानानिवृत्तिः एवं श्रवणादिना ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा मोहनिवृ
त्तियोगः एतत्साधनचतुष्टयसंपन्नस्येति नन्वस्यमीमांसाह नन्वित्यादि ... वेदांतानामद्वितीयवि ना७
निरूपणं शक्तितात्पर्यावधारणानुकूलव्यापाररूपः श्रवणः युक्तितो वापरोक्षं वेदान्तशास्त्रार्थ
रहस्यविधिः वस्तुनस्तत्वविषयविनिरूपणं अद्वितीयब्रह्मणि तत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापाररूपः
युक्तितः उपपत्तितः साक्षात्कारात् चेतसः अंतःकरणस्य विनिमा ... विजातीयप्रत्यय
पुनस्तिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहिता वैदिकाः वेदार्थचिंतकाः ...
इदं व्याचष्टे इदमिति ज्ञानं प्रति ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति ननु ... साधनेति ...
ब्राह्मणाः यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति ... विविदिषन्ति ...
विविदिषन्तीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेति ननु साधनसंपन्नस्य ...
धने ... साधनानि ... अधिकारी ... साधनानीति ...
नित्य ... कर्म ... लोक ...

कृ॰२

न॰से॰ही॰ कादीनपर्येष्यानित्यत्वेनानिश्चित्य ब्राह्मणः ब्रह्मजिज्ञासुः निर्वेदं वैराग्यमायायान्नास्त्यनुपायात् ।
मोक्षो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थं भवति ततः किं कृतवानित्यत आह तद्विति विरक्तेः
हि॰प॰ सर्वकर्माणि नित्यादीनि संन्यस्य तद्विज्ञानार्थं मोक्षसाधनात्मब्रह्मविज्ञानार्थं गुरुमेवाभि
२६ गच्छेत् समित्पाणिः उपहारपाणिः श्रोत्रियं शास्त्रज्ञानवन्तं ब्रह्मनिष्ठं करामलकवद्ब्रह्मवेदितारं
रमात्मानं ब्रह्म साक्षात्कारवन्तमिति शेषः कठश्रुतेरप्ययमर्थः कठवल्लीवाक्यमप्युदाहरति कश्चि
दिति धीरो विवेकी जडानन्तदुःखाहंकारेभ्यः प्रतिलोम्येन संनिहितानं दृश्यमानं चतिमक्का
मानमिति प्रत्यक्चासावात्मा च प्रत्यगात्मा तं प्रत्यगात्मानं विषयेभ्यो व्यावृत्तं चक्षुरर्थं समस्तेन्द्रिया
णां चक्षुरिति सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणं जितेन्द्रियत्वमर्थः बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति
13 प्राणमिति आत्मानमनन्तमिच्छतमात्मानं सत्यमात्मानं परमहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्करोति आ
त्मेति हेतुः आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति असुर्या नाम ते लोकाः अन्धेन तमसावृताः तां
स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः उक्तरीत्या ज्ञाततत्त्वस्य अभयं भवति तं तं व स्या
मं विदुषो मन्त्रानुसरणेन तत्र पश्यावस्थायां तपः सर्वं दृष्ट्वा आदिवाक्यानि स्मरन्ते ततः किमित्य
त आह यथोक्तेति यथोक्तसाधनसंपन्नस्य विवेकादिसाधनसंपन्नस्य जिज्ञासोत्पत्ति याम॰
योग्यः एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिश्रुतेः ननु साधनसंपन्नस्य जि २६
ज्ञासा नोपपद्यते ऽनन्त इति चेन्न बुद्धौ ज्ञाते ज्ञातेन वा नाद्यः अज्ञाते जिज्ञासायोगात् न द्वि
तीयं ज्ञानसाध्यत्वात् न द्वितीयः ज्ञाते ज्ञानान्तरायोगात् न चैतन्न धर्मि ज्ञानमायात नूप

धर्मवादस्येति। तदुक्तं विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रि-
धा मत इति। यत्रादित्यो यूपो भवति अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यत्र यन्न दुःखेन संभिन्नं इत्यादिवाक्या-
नि भूतार्थमात्र इत्याह तत्रापि नत्यान्व विधेः फलापेक्षायां सोऽपि नित्यत्वानित्यत्वपरोरोऽस्या
न चानुमीयफलत्वनित्यनैमित्तिकानि श्राद्धमेधादिविधीनां प्रागनर्थकत्वप्रसंगात्। तदुक्तमनव।
बोधेन गुणार्थवादत्वम्। एव पूर्वोक्तं सर्वकामावाप्तिवचनवत्। तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीय-
त इत्यादिवाक्यैस्तत्र श्रवणादिधर्मफलस्यानन्तमानानतरा विरुद्धत्वात् यत्कृतकं तदनित्यमिति।
न्यायोपोद्बलितानुवादत्वात्तार्थवादो बाधकतया भूतार्थवादत्वात्तस्यामेव तस्तैनन्यापेक्षनि-
मानित्य मतलविवेके सम्यकांपेक्षकर्मफलेषु नित्यानित्यदर्शनेनेहामुत्रार्थफलभोग।
विरागो भवति एवंत्वनपायसाधारिदैहिकभोगसाधनस्रक्चन्दनवनितादिविषयेष्वास्
ग्राम्यत्वादिविषयेषु चत्वा नित्यानित्यदोषदर्शनेनेर्नितान्तं जिहासा संपद्यते यथमेवे मुत्रार्थफ। हा ७
लभोगविरागः तत्रश्च शमदमेनाह शौचेरामस्पसिद्धो किं द इति यादारंभेनवैराग्यफलके।
नेतिवाच्यं यतस्तारांपत्तदारंभोपपत्तेः ततः शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि भव- ति ५
तिनान्यथे मुमुक्षुत्वापाद् यिष्यति ततो मुमुक्षुत्वा एव साधनानि भवन्तीत्यर्थः यद्य विवेकादिसाध-
नचतुष्टयं समस्तविन मधिकारिविशेषणमिति वाच्यः प्रत्येकं मुमुक्षुत्वे वाधिकारिविशेषणं
विवेकादिकं तत्साधनत्वेन प्रत्यक्षात् तथा धर्मजिज्ञासापि निषेधादिति वदंति विवेकादीना-
मधिकारिविशेषणत्वे प्रमाणमाह यो होति कर्मविज्ञानकर्मसंपादितान लोकान् ब्राह्मणो

स्मृतिमप्युदाहरति वैराग्यमिति=४

प्रमाण

नी·सं·टी सहस्राकोऽहमारभेतनुत्पादयति विहितानामिति अविहितानि निषिद्धान्यागिनो संन्यासिनो भा
वाद्विहितानामित्युक्तं आलस्यादिना विहितत्यागिनो भ्रष्टा नो संन्यासिनः वा राग्यं विधि
द्वि·प· नेत्युक्तं संन्यासस्य वैराग्यहेतुकत्वमाह यदहरेवेति यदहर्यस्मिन्नहनि वैराग्यं संजायते तद
२० हरहस्मिन्नेव दिने प्रव्रजेत् सर्वकर्मसंन्यासं कुर्यात् इतिश्रुतेरत्र कर्थं मोक्षस्य संन्यास
स्य संन्यासविभजते सचेति वैराग्यतारतम्यमुपपादयितुं वैराग्यं विभजते वैराग्यमिति
अपरवैराग्यं विभजते तत्रेति तयोर्मध्ये परस्यार्थः यतमानं वैराग्यं निरूपयति अस्मिन्नि
ति व्यतिरेकवैराग्यं निरूपयति चित्तेति एकेन्द्रियं वैराग्यमाह विषयेति चतुर्थमाह व
शीकारेति तत्र पतंजलिसूत्रं संवादयति तदुक्तमिति ऐहिका इत्युत्तरत्र वनितादयो दृष्ट दृष्टा:८
का:८ 20 विषयाः आनुश्रविकाः स्वर्गादयः तेषु विगततृष्णस्यापि सत्यां तस्यैव हि कामु
ष्मिकविषयजिहासापि उक्तं स्यादर्थः तादृश एव वशीकारनामकं वैराग्यं भवतीति यो
ऽयं अयं यातयमानादि त्रयं स्वचित्ते इहेव्यं तत्स्पष्ट विभजते तत्रेति मंदवैराग्यस्वरूपं दर्श
यति पुत्रेति तीव्रवैराग्यं निरूपयति अस्मिन्निति तीव्रतरं निरूपयति पुनरावृत्तीति नेच
दे वैराग्यतारतम्यमुक्त्वा तीव्रवैराग्यमत इति वाच्यपरवैराग्यं मंदमध्यतीव्रभेदेन तारत याम·
म्यानुगमात् अपरेऽपि स्यानुभवानुरोधेन तदुपपहितमिति निर्भावः कस्मिन्वैराग्ये सति २०
कोवा संन्यासः कर्तव्य इत्याकांक्षायां तद्दर्शनं मंदवैराग्ये सति संन्यासानधिकारमाह त
त्र मंदेति तत्क्रममाह यदेति यात्रायाग्याति तीव्रविरक्तस्य संन्यासद्वयमाह

स्थितं=३

रूपमेवेति वाच्यं किमिदमाधाननं सामान्यरूपत्वेन वा संशयरूपत्वेन वा परोक्षत्वेन वा नाद्यः निश्च
यात्मविशेषसामान्यलक्षणयात् त्वा संभवात् न द्वितीयः ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वेन
वेदान्तगम्यत्वेन तज्ज्ञानस्य संशयत्वायोगात् न तृतीयः निश्चयपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञाना
योगात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यापरोक्षत्वावगमात् तस्मात्साधन
संपन्नस्य जिज्ञासानुपपत्तेरिति उच्यते यद्यपि ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वात्स्वप्रकाशसाक्षा
भिन्नत्वान्नित्यापरोक्षत्वाच्च न कश्चिद्वेदान्तवाक्यादपरोक्षमेव ज्ञानं जायते तथापि तज्ज्ञान जन्य ।
साध्यानमेवेदं रूप ब्रह्मेति संशयाद्यदर्शनात् तस्यापि नाननं नामाः विचारितवेदान्त संशयादि
शक्तत्वं वा तत्संशयत्वं असमानविरुद्धनानाकोटिज्ञानस्यैव संशयत्वात् वाक्यजन्य
ज्ञानस्यैककोटिकत्वात् निर्दुष्टवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य संशयत्वायोगाच्च अन्यतरकोटिविदे
ककोटिकज्ञानमप्यनवधारणात्मकं अन्यथा तथा सदृशधर्मजन्यज्ञानान्तरं प्रमा
तर्ह् एव संशयादिहि तत्संशयो न स्यात् जलज्ञानस्य तस्य सन्तानिश्चयरूपत्वात् न च एककोटिक
ज्ञानस्य संशयत्वे निश्चयसंशयभेदः को भेद इति वाच्यं संशयविरोधिज्ञानस्यैव निश्च
यत्वात् न चान्यान्याश्रयः एकस्मिन्धर्मिणि साकारविरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाना
विरोधिज्ञानत्वस्यैव संशयत्वात् एवं च वाक्यजन्यमपि ज्ञानमेककोटिकमपि संशया
दिदर्शनादनवधारणात्मकमेवेति वदन्ति तथा च साधनसंपन्नस्य जिज्ञासोः संन्यासा
२२ धिकार इति निरवद्यं ननु यथोक्तसाधनसंपन्नस्य संन्यासाधिकारश्चेत्तर्हि तत्र कः संन्या

स्थाणौ साकारं स्थाणुत्वादि ततः विरुद्धं मनुष्यत्वादि एतद्द्वयवैशिष्ट्यावगाहीति यावत्

ने.सं.टी.
द्वि. प.
२२

यमेव विविदिषासंन्यासे प्रमाणमाह नेति कर्मणा कामेन फलाभिसंधिकृतेन नित्यादि-
नापि कर्मणा धनेन नापि पुत्रेणैवं सर्वत्र योजनीयं प्रजया पुत्रेण धनेन हिरण्यादिना ।
एके विरक्ताः त्यागेन यथोक्तजन्मापादककर्मत्यागात्मकसंन्यासेनामृतत्वं मोक्षसाध-
नं ब्रह्मसाक्षात्कारमानशुः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः कस्य तत्राधिकार इत्याकांक्षायामाह
विरक्तस्येति संन्यासप्रतिबंध इत्युदाहरणं सूत्रयन् तत्स्वरूपसंन्यासप्रतिबंधे जन्मापादककर्म-
त्यागात्मकसंन्यासे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्त इत्याह यत्रैवेति न तत्र गमकमाह जनकादीनामि-
ति आदिशब्देनाजातशत्रुयाज्ञवल्क्यकहोलप्रभृतयो गृहस्थाः मैत्रेयीप्रभृतीनामिति
न च स्त्रीणां संन्यासनाभावात् वेदाध्ययनाद्यभावात् ब्रह्मज्ञानाधिकार इति महा-
वाक्यजन्यत्वादिति वाच्यं यतो नानेकजन्मसुकृतपरिपाकवशान्निर्मलस्वान्तानां
21 मनुष्याणां पुराणश्रवणादिना तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् त्रैवर्णिकानामेव वेदा-
न श्रवणादिना ज्ञानोत्पत्तिः एतदभिप्रायेणाह यद्यपि ब्रह्मविद्यायां सर्वे भविष्यन्ति मनु-
ष्यामन्त्यजन्तव इति एतच्चेतिहासपुराणाभिदुरादीनां तत्त्वज्ञानं श्रूयते किं च वक्ष्यमाणब्राह्मणो-
नां मैत्रेय्यादीनां तत्त्वज्ञानाधिकारे त्रैवर्णिकस्त्रीणां ज्ञानमात्रोपयोगिसंन्यासे न। राम
विरोध इति केचित्तदाह श्रुतिस्मृतीति द्वितीयं विविदिषासंन्यासे प्रमाणमाह द्वितीय- २२
इति यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे-
त् प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानसंन्यासलक्षणो तस्मान्न्यासेन पुरस्कृत्य संन्यासो दृढबुद्धिमा

तीव्रेति तीव्रतरविरक्तस्य हंससंन्यासाधिकारमाह तीव्रतरेति तर्हिं तेन संन्यासानि रूपणे
यानेषामाचाराश्चवक्तव्या इति तत्राह एतदिति मुमुक्षोः परमहंससंन्यासाधिकारमाह
तमिति परमहंससंन्यासं विभजते स चेति विविदिषासंन्यासस्य लक्षणमाह साधनेति
तत्र प्रमाणमाह एतमेवेति लोको द्विविधः आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति तत्रानात्मलोकः
श्रुत्या त्रिविधः प्रतिपादितः अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोक इति श्रुतिः आत्मलोकोऽपि
श्रुत्या प्रतिपादितः अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुन
क्ति यथा ह वेदेनेरक्तोऽन्यद्वाकर्माकृतं यदि ह वाप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धा
स्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते किं प्र
जया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्याद्या श्रुतिः ततश्च एतमिति सर्वेनात्मनः प्र
कृतपरामर्शित्वात् स वा एष महानज आत्मेत्यात्मनः प्रकृतत्वादिहापि लोकमिति
लोकशब्देनात्मलोको विवक्षित इति गम्यते एवं च लोकास्तेनैति मुमुक्षमात्मलोकमा
त्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्राजिनः विरक्ताः प्रव्रजन्ति संन्यासं कुर्वन्तीत्यर्थः अत्रापूर्वे नात्मसं
न्यासं कुर्युरिति विधिः कल्प्यः उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र यथा तद्वत् तदुक्तं विधि
र्वा धारणा वेति विविदिषासंन्यासं विभजते स चेति जन्मापादकं कर्म फलाभिसंधिकृ कामं ३
तनिमित्तादि च कर्म तस्य त्यागः काम्यकर्मणां स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः निमित्तादीनां फ
लाभिसंधित्यागमात्रं विवक्षितं तत्स्वरूपेण अन्यथा वा तत्र भेदो न स्यादिति भावः तत्र

न॰ रो॰ टी॰
द्वि॰ प॰
२२

येविकल्पेन वा श्रवणसहरूपसाधनद्वयं विधीयते सन्न्यासाद्वा वा संन्यासेदिति तदानीं स्या।
मर्थः श्रवणस्य सम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भवात् च संन्यासो जन्मान्तरे ज्ञानस्य उपकरोतीत्यं
गीकर्तव्यं अन्यथा संन्यासस्यैव वैयर्थ्यं स्यादिति भावः नन्विदं ब्रह्मलोकसाधनं संन्या
सोत्तरसमकालं न च तत्र प्रमाणं भावः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतेः सत्वात् तथा च तन्वै
यर्थ्यं संन्यासस्येत्याह ब्रह्मलोकेपीति तथा च संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतिर्लस्येव नोत्तरो
पकफलं प्रतिपादयति अथवाऽस्मात् संन्यासस्य तत्फलमस्तु प्रकृतस्यैव वैराग्यैकसम। हेतुर्द
न्यासस्य ज्ञानैकफलत्वादिति भावः विपक्षे दोषमाह अन्यथेति तत्र संमतमाह नन्विति
ति एवं संन्यासस्य सम्प्रपञ्च्य निरूप्य साधनसम्पन्नस्य संन्यासिनः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञानहेतुः
तस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानादित्युपसंहरति तदेवमिति यथाकारणत्साधनं च।
२२ तदुपसम्पन्नस्य जिज्ञासोः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञाने प्रसन्नतरं गसाधनं तत्र साक्षात्कारणमिति।
तदर्थः नचतत्त्वज्ञानोद्देशेन श्रवणमन्तरमादिना श्रवणादिविधिः किं न स्यादिति वाच्यं।
विधेरप्राप्तविषयत्वात् यद्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति श्रवणादीनां कारणत्वं मानान्तरेण
प्राप्तेन यद्यपि ब्रह्मादिरूपसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वं शास्त्राभ्यासस्य कारणता ग्रहकाले
श्रवणत्वेन तद्रूपेण वस्तुसाक्षात्कारत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्याकारेण कार्यका
रणभावस्य निश्चितत्वात् ब्रह्मणोपनिषत्त्वतयाऽवगमाद्वा तत्साक्षात्कारं प्रत्यपि श्र
वणादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वप्राप्तमेवेति न तत्र विधिरिति भावः नन्वेवं

कर्मणाबध्यतेजंतुः विद्ययैवप्रमुच्यते॥१

ने। त्यजधर्ममधर्मंच उभेसत्यानृतेत्यज उभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनत्यजसितंत्यज[illegible]
मेनकर्मवेति यन नयः पारदर्शी न इत्यादिवचनान्यादिशब्देनगृह्यन्ते विद्वत्संन्यासेनिरूप[illegible]
ति गृहस्थाश्रमादौविति उन्मत्तवेषश्च सालाकारो मस्यस्तध्यानेनेति यावत् आदिशब्देन
ब्रह्मचारित्वानप्रस्थोगृह्यते विनाविद्यांतेनांमविचेपायश्चमः विद्वत्संन्यासप्रमाणमा
ह नेतीति एतंपरमात्मानंविदित्वाब्रह्मज्ञःभवतीति साहानक्रमस्मुनिर्मननशीलोभवतीत्यर्थ
र्थः नचमननशीलत्वमसतिकर्तव्यान्तरे संभवतीति संन्यासोविधीयतेतेनसजीवन्मुक्ति
रेवफलं नतुज्ञानस्यसंपन्नत्वादिति भावः आदिशब्देनैतेनैवमात्मानंविदित्वाब्राह्मणा
पुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरन्ति नदंडंनशिखांनय
ज्ञोपवीतंनाच्छादनंचरतिपरमहंसः कंथाकौपीनवासास्तुदंडधृग्ध्यानतत्परः ए
कांतेरमतेनित्यंतद्वाब्राह्मणाविदुः कपालेवृक्षमूलानिकुचेलमसहायतासमताच
वसर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्यलक्षणमित्यादिवचनानिगृह्यन्ते ननुविविदिषासंन्यासस्तत्व
ज्ञानहेतुरित्युक्तं यावत् तत्त्वज्ञानंकस्मान्नोत्पन्नंतत्त्वज्ञानोपलंभादित्याशंक्याह नेतीति
नयोमध्यस्थसन्मात्रः तन्मात्रेशेषसंन्यासस्यज्ञानोपकारित्वेगमकमाह जनकादीनामि
ति तत्त्वज्ञानस्यकथंन्यायादिषिन्मर्थः गमकांतरमाह यदीति यदहरेवविरजेत्तदहरेव
प्रव्रजेदिति वैराग्यहेतुकेसंन्यासेसांगकर्मसंन्यासेनविधाय इत्यादिविशेषपर्यानुरःस्मा
त्तत्सम्बन्धात्संन्यसेदिति एवंविहितेवैराग्यहेतुकेसंन्यासमन्तरेतरांगत्याहुन

तद्युक्तं

मै प्रधानाद्यन्तफलोपकारिणश्चाययाज्ञप्राकारिण इति भाष्येते एवं प्रक्रमेणैवेवं न
श्रवणादिप्रमाणविचारात्मकत्वं मनसा ... तृतीयसाहाय्यकारफलसाधनत्वेन विहितत्वा
दंगी विवेकादिरूपसहकारीनि ... विहितान्निसद्रूपोपकाराणि ज्ञाना
निरिक्तफलाश्रवणान्मननादिफलोपकारांगफलोविनाततन्निधौ विहितत्वात्पाव
मननं निदिध्यासनं मोक्षफलोपकारांगाश्च श्रवणेनांगांगी विधीयते श्रोतव्यो मंत
व्यो निदिध्यासितव्य इति न च न हि वेदे श्रूयमाणं लिङादिप्रत्ययविषयत्वं
भवतीत्याद्युक्तानि राकृतत्वात् श्रवणविधिरिति वाच्यं ज्ञानविधिरेव तत्र
निराकृतं न तु श्रवणादिविधिस्तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् न च फले प्रवृत्तिरिति वा
च्यं तेन विचारेऽनुष्ठानादिविचारे च प्रवृत्तिप्रसंगेनाहेतुविचारे वेदान्तविचारे चानिया
मेन प्रवृत्तेः प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् तस्माच्छ्रवणादिविधिरेवेति तच्च भगवता सूत्रका २७
रेण सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदिति न च सहकारिध्यान
विधिरेव न तु सोऽपि तु तः न श्रवणादिविधिरिति वाच्यं प्रधानविध्यभावे सहकारिविध्य
योगात् तस्माच्छ्रवणं विधेयमेव पुरुषप्रवर्तको विधिः स च त्रिविधः अभिधानविधि
रभिधेयविधिश्चेति लिङादिघटितवाक्यमभिधानविधिः स च त्रिविधः उत्पत्तिविधिर्वि
नियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपबोधको विधिरुत्पत्ति
विधिः यथा अग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेतेत्यादिः श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानस

नन्वस्मादिति वाक्यमप्ययानोकागनिरिक्तासंब्वाह । अहं हार्थ इति नियमाहुः साध्यस्य च माह
वेस्मासंभवेन नियमविध्यसंभवाद्देहार्थं ग्रीतन्यास्मादितन्यप्रत्ययो मुक्त इति बाद्या ।
निमित्ताणमात्रायः मतान्तरमाह आचार्यास्त्विति आचार्यास्तु नान्ताहि यमास्त्यमाचार्यस्याप
मन्यपि स्वमता च रेतेयस्माद्धाचार्येण न वाच्यते इति श्लोकोक्तलक्षणप्रचयादिकाचार्य
मतानुसारिणोविवरणस्थाणं प्रश्नः नयमाचार्याइत्युच्यते एवं वहस्पर्श्रीरोमनेविश्वाहाय्यमा पा५ २३
हृ यथेति साधनत्वलहृयस्य प्रज्ञस्पजिज्ञासो कृ नैमन्यास्य सेन्ना पः यथान्नमुनेहेति
मुद्दिष्यत्रीहीनः वहेनीमवघातोविधीयते तत् हृष्वाइनि त्रस्ता साधकार्यमुद्दिश्य प्रयो
नयोमेनयो निर्दिष्यासिनव्याः नमस्योहास्मणः पांडिसेनिविद्य बाल्यंनविद्यसेनां ।
बाल्यंच१ डित्यं चैनिर्विद्याध्यसानिः नहिजिज्ञासेसेन्यादिवाक्ये सागंश्वदत्तेना मांगिविदधीय
ने पत्नाहाम्फलसाधनत्वेनश्रुतंनदंगीशेषीप्रधानमिति चोच्यते तत्संनिधौफलं ।
विनायकत्वेव्यतेनश्रुतेनदंगेशायंसहकारीत्यमिधीयते यथादर्शपूर्णमासाभ्यां स्व
र्गकामोयजेतेतिविधिनादर्शपूर्णमासौ प्रयाजादयःपदपायाः साक्षात्फलसाधनत्वेन
विहिताः क्रियाणेनसंस्करणेकारणोवीहीनांत्वानिसमिधोयजतीत्यादिनाश्रवणाद्यः
संनिधानात्सामान्यकमफलमन्तरेणकर्तव्यत्वेनविहितास्तान्यंगानि फलवत्संनि
धावफलंतदंगमितिन्यायात नानिचांगानिद्विविधानि सन्नुपोपकारीण्यफलोप
कारीणि चेति तत्रप्रोक्षणादयः सन्नुपोपकारिणः तत्रवप्रयाजादय उपकारिणः तत्रवो
शांडे नाथ

धकस्यैवापूर्वविधित्वेन प्रकरणादेस्तत्त्वाभावात् न द्वितीयः प्रत्यक्षानियमात् पूर्वमा
न॰सं॰टी॰ धानपरमापूर्ववस्तुकरणनियमादप्रमाणत्वप्रसङ्गाभावात् न च ज्ञानमेव तन्त्राप्रमाणसिद्धिरिति वा
द्वि॰प॰ च्यं अप्रमत्तत्वादप्राप्तत्वात् न तृतीयः तृप्तिपदे कृतार्थतया व्रीह्यादिस्वरूपज्ञानप्रसङ्गप्र
प्राप्त्यभावात् भावेवाप्रमत्तवाचाभावप्रसङ्गानन्नोदिते चनवेभवत्यभावे प्रमत्तवाचा
२४ दिस्वरूपनेचैवप्रमत्तवाचः प्रकृत्यन्तरोत्पत्तौ नपालाधिकेभ्यः प्रापकमिति मानान्तरप्रकरणादौ
वि इतिचेन्नहि नवप्रकृत्य भावप्रसङ्गात्तस्माकोपमन्त्रविधिर्विवक्षितस्मात्पाठक्रमप्राप्तत्वे
नापूर्वविध्यसंभवात् नियमादिकमाह नसेति प्रकरणादेर्निर्णयः इष्टेति अनन्यलभ्यतिरेके
24 सिद्धफलतादिर्निर्णयः नप्राप्यपूर्वविधिः कृतोनसंभवतीत्याशङ्कानलभ्यफलाद्विनत्वा
भावादितिनत्वसंभवेवन्नसपूर्वविधेर्लक्षणमाह अप्राप्तमिति मानान्तरेणाप्राप्तस्यार्थस्य
विधायकः कृतेयमनेनबाधकाः पूर्वविधिः कृतेनाबाधकोविधिरपूर्वविधिरित्युक्तेनि
यमादिविधावतिव्याप्तिरतउक्तं मानान्तरप्राप्तमिति नहिकोऽसौ विधिर्यत्र बाधनन्तु नित्यत्व
ति किमिति उत्तरमाह नियममिति नियमविधेर्लक्षणमाह पक्षेति तृप्तिनिवृत्तिप्रीतिः
एकस्मिन्पक्षे वचनात्प्राप्त एकस्मिन्पक्षेनवविकल्पनादिः पक्षेनववैकल्पनादिः प्राप्त
त्वात् वचनेनप्राप्तेः ननप्राप्तिनिवृत्तिप्रतिपक्षप्राप्तस्य वचनादेकप्राप्तौ पूरयतिन्यू
हीनवहनेतिवाचा प्रवचनेनेवतृप्तिनिवृत्तिः संपादनीयेति नचपक्षेनववैकल्पनादि
आवृत्तिः प्राप्तेर्यतः ह इत्योविधिर्नियमविधिरित्युक्ते पूर्वविधावतिव्याप्तिरतउक्तंगम

मात्मानामन्यानमस्महायेनोगता बोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोतीति प
शुना यजेतेत्यादिः उत्पन्नस्य कर्मणः फलसंबंधबोधको विधिरधिकारविधिः यथा
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः सांगकर्मप्रयोगबोधको
विधिः प्रयोगविधिः यथा यो पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्य
या यजेतेत्यादिः एवं प्रकृतेऽपि तत्त्वमस्या ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्येत्यादिरुत्पत्तिविधिः मननध्या
नस्यादिर्विनियोगविधिः नित्यानित्यवस्त्वधिकारविधिः तथाहि मुमुक्षुर्यावज्जीवमा
त्मा श्रोतव्यः श्रवणं कर्तव्यमित्यादि मुमुक्षुरश्रवणेन मननं कर्तव्यमिति च मननं निदिध्यासनम्
ध्यानफलीभूतज्ञानेन च लब्धं प्रियं ब्रह्मविद्याप्राप्तव्यमिति नापि ज्ञानविधौ यत्नः मुमुक्षुः श
मादिसाधनचतुष्टयसंपन्नो वेदान्तश्रवणं कुर्यादित्यधिकारविधिः साधनचतुष्टयसंपन्नो
ऽधिकारी जिज्ञासुः संन्यासी सांगवेदान्तश्रवणं कुर्यादिति प्रयोगविधिः कर्तव्यः कृतिसा
ध्यत्वे सति इष्टसाधनत्वमभिधेयः विधिरयमेव लिङर्थः ननु भावनाविनियोगो वा प्रमाण
भावादिति भावः ननु श्रोतव्य इत्यादिवाक्ये श्रवणं विधीयते इति मुमुक्षोः किं प्रयोजनं हि स्तोत्रादौ
ति प्रोक्षणादिविधिवच्छ्रवणविधिरपूर्वविधिर्विधिरिति अश्रुतं हि न वेदान्तश्रवणात् विधिरनियम
तविधिः यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इतिगर्दभरशनाग्र
हणव्यावृत्तिविधिर्वत्परिसंख्याविधिर्वा नापि श्रवणस्य दृष्टफलत्वेनानन्तरयोगात् श्र
वणव्यतिरेकामं श्रवणस्य तत्त्वज्ञानसाधनत्वावगमेन दृष्टफलत्वे श्रवणाप्ता येवो

णस्य पक्षे साधनत्वप्राप्तौ नियमोऽनुक्तेरिति वाच्यं तस्य विरुद्धत्वेनाऽसिद्धेर्नाम ब्रह्मज्ञानेऽप्रा
न.सं.टी. निसाधनत्वायोगात् यतो वाचो निवर्तन्ते यन्मनसा नमनुते इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वेदां
द्वि.प. तत्वातिरिक्तवाक्यानमयोगविषयत्वेन तदुक्तानं प्रतिसम्पन्नाद्वेतांसाधनत्वायोगेसंभव
तएव न परिसंख्याविधिः तस्मान्नियमः परिसंख्या वेति विकल्पा अयमपरमनुपपन्नमिति
२५ मैवं वेदांतश्रवणवदृश्यानुगतत्वाद्यवणस्यापि ब्रह्मज्ञानं प्रति सांते अवणसाधनत्वप्रा
प्तौ श्रवणादेर्नियमविधिरभ्युपगम्यते न चापूर्वविधिरेवास्तु किमनेन क्लेशेनेति वा
च्यं श्रवणादेर्दृष्टफलत्वेन तदसंभवस्याक्तत्वात् तन्मत्र नियमादृष्टस्य परमापूर्वोप
योगदर्शनात्स्वकृतेनादृष्टाभावात्तस्य कुत्रोपयोग इति चेत् न तत्त्वज्ञानेन तस्योपयोगः नचप्र
माणपरतंत्रस्य कथमदृष्टसाधनत्वमिति वाच्यं साक्षात्तदभावेपि प्रतिबंधकनिवृत्तिद्वा
रा तदुपपत्तेः किंचात्मतत्त्वमिदमुच्यते सर्वादृष्टसाधनात्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य नचतत्र प्रमा
णाभावः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन क
र्मणेकर्मभिः पक्षेनतोज्ञाने प्रवर्तन्ते इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः सत्वात् तस्माज्जिज्ञासुर्वेदांतश्र
वणमेव कुर्यादिति नियमविधिरिति निरवद्यम् अत एव जिज्ञासुर्वेदांतश्रवणमिति। राम.
विरक्तेन कुर्यादिति परिसंख्याविधिरूपमिति भवति न च नियमपरिसंख्याविध्योः कोविशे २५
षः उभयत्रेतरव्यावृत्तेरविशेषादिति वाच्यं नियमविधावितरव्यावृत्तिरार्थिकी परिसं
ख्याविधौ विधेयेति विशेषः उक्तार्थे संमतमाह तदुक्तमिति अनात्मादर्शनेनात्मदर्शनव्या ना १

भ्रांत्या तत्त्वज्ञानसाधनत्वेन पुराणोः स्मा. पिसाधनत्वादेव = ४
द्विश्रवण १

योऽङ्क्तः पदस्याङ्गेति नवोदाहरणमाह यथेति परिसंख्याविधेर्लक्षणमाह उभयेति यथा पंच
पंचनखाभक्ष्याः इत्यत्र रागतः पंचनखापंचनखभक्षणयोरुभयोः प्राप्तौ प्रपंच नखभ
क्षणव्यावृत्तिं बोधयतीति पंचपंचनखाभक्ष्या इति वाक्यं नतु पंचनखभक्षणकर्तव्यतेन
बोधयतीति तस्य रागतः प्राप्तत्वादितरव्यावृत्तिबोधको विधिः परिसंख्याविधिरित्युक्तेन
कलंजं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्येऽतिव्याप्तिरित्यतस्तद्वारणायोक्तं युगपदुभयप्राप्ताविति वैदि
कोदाहरणमाह यथेति अत्र मंत्रलिंगेन गर्दभरशनाश्वरशनायोरुभयोर्ग्रहणप्रा
प्तावश्वाभिधानीमादत्त इति गर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्तिर्विधीयते नतु अश्वरशनाग्र
हणं विधीयते तस्य मंत्रलिंगप्राप्तत्वादतः परिसंख्याविधिः एतत्त्रयं समभिप्रेत्योक्तम्
इत्याहुः विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीय
त इति नन्वस्त्वेवं अन्यत्र प्रकृते किं मायातमित्याशङ्क्याह एवमिति एवमुक्तरीत्या प्रकृ
ते व्यवहारसूत्रे ननु पदे साधनत्वप्राप्तौ पदस्य साधनमप्राप्ताप्राप्तौ प्राप्तः को विधिर्नियम
विधिरित्युक्तं नादुक्तरूपेण मानान्तरागोचरत्वेन प्राप्तेः कुत्रगम्यतयान्नापि प्रतिवेदनत्वा
दिति विभक्तिसाधनांतराप्राप्तेः कथं नियमविधिः एवं रूपे नच ब्रह्मज्ञाने प्रतिपादे पुरा
णादिश्रवणस्य साधनतया प्राप्तौ नियमो युक्त इति वाच्यं अध्यात्मपुराणस्य वेदांत
मूलतया तद्वस्त्वेव श्रवणस्य साधनांतरत्वाभावात् नच पदे रंजनीतादि श्रवणस्य साधन
तया प्राप्तौ नियमो युक्त इति वाच्यं तस्य वचनांतरेण निवारितत्वात् नच हेतुप्राप्तश्रव

मस्मिन्निति हितोः प्रकृत्यनुवाद्यमानो मालाहृकेभ्यः प्रायश्चित्ते श्रवणमपि वक्तृभिः पोनलभ्यः
न·सं·टी· निमित्तकर्मपतिमस्य वेदान्तश्रवणं विनेमादिश्रुतिस्तनिष्ठसंन्यासिनां श्रवणाद्यं करणेष्व
संवादपश्रवणेन नन्वप्रासनैराश्रमेः कालेनैव हेतनविनैमनादिस्तनां वैवजीवनं निमि
द्वि·प· त्तोकृत्य श्रवणं विधीयते नन्ववानविनिवाच्यं नहलेनन ज्ञापितकल्पनासंभवात् नकेव
२९ कं५ लेप्रत्यवाय श्रवणं जीवननिमित्तविधिवलाभ्यामस्माभिरेव श्रवणनित्यत्वमभ्युपग
म्यते किंतथा काम्यैरणगीकृते श्रवणादिग्रहनस्यपानिन्माभिधानादित्याह नेपदार्थं।
ति ननमसी मत्रनेपरस्य यो मवाच्यो यं संलक्षणविशिष्टचैतन्यं तदिवेकार्थानः क
26 दिलाघटिसाकेनन्तरे केदेशा लक्ष्या यत्रमतेनस्यज्ञानाय तत्पर्यः सर्वकर्मणानिमादी
नो विहिता नामेनेभवेम्यादिश्रुत्या तत्प्रागेष्यश्रवणादिभागी जनकस्येति श्रवणादे।
रित्यर्थः अप्रासंन्यासी नन्वविवरणाचार्यैर्ननदीपनाचार्याभ्यां श्रवणविधेः काम्यत्वमु।
क्तेः कः पुनरस्य प्रसंगइत्यादित्यसमाधानाय समेननकाम्यमुपपद्यते इत्याशंक्यतस्य ग
हस्थादिविषयतया तु काम्यत्वमुपपद्यते इत्याह गृहस्थादीनामिति ननुगृहस्थादीनां साध
४ चतुष्टय नसंपत्त्यभावाद्ब्रह्मजिज्ञासानसंभवतीत्युक्ते सत्यमुक्तं अस्ति तव हि मुख्यानामसंभवेपि गम·
केषांचिन्मन्दमेधसामुग्रहीतानांफलासक्तिरहितानां साधनसंपन्नाब्रह्मजिज्ञासा २९
संभवत्येव निमित्तान्तरप्रतिबंधेन संन्यासाश्रमस्वीकाराभावेपि श्रवणादौ प्रवृत्ति।
रुपपद्यते तेषां श्रवणविधिः काम्यः अन्यथा गृहस्थाश्रमादावुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कार

स्यानिवृत्तिन्

इत्यस्याः करणे प्रत्यवायश्रवणाविरोधप्रसंगा इति हृदयं ननु श्रवणं विधीयते इ
त्युक्तं तत्किं काम्यमुत नित्यमाहो स्वित्नैमित्तिकं प्रायश्चित्तं वा २

ग२

तव्याहं ब्रह्मास्मीति परमात्मानमुपासीतेत्याद्यापाततः अर्थः वस्तुतस्तु श्रवणादेः नियमवि विधिवाक्ये=
धिरेव यस्मिन्सत्यो विधिर्वैत्यभ्युपेमवादः नाद्यः स्वर्गकामो यजेतेतिवद्विधेरदृष्टफलाश्र
वणाश्रवणात् रात्रिसत्रन्यायेन तत्कल्प्यमिति वाच्यं परद्रष्ट्या हीनो ब्रह्मज्ञानकामनायाः असं
भवात् प्रत्युत ब्रह्मज्ञानानुद्देशाद्दर्शनात् यत एव रागिणीनमपि पृष्ठा क्रमुदाहरन्ति अपि वृं
दावनेऽमृतत्वे शृगालत्वे सदृशोऽति न तन्निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम मेति किं च वेदानिस
लोकमस्य च पवित्रमन्यात्मानमनिष्ठे इत्यादि श्रुत्या साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जिज्ञासान्त्र
न्यासिनः श्रवणादिकं नैमित्तिकं गमेन गृहस्थादीनां तत्त्वाधिकारात् न तु हि संन्यासिना
मेव तत्काम्यमिति चेन्न श्रवणादिरहितस्य संन्यासिनः प्रत्यवायाभावप्रसंगात् न च ष्टा
पत्तिः अरुद्धस्यातो नशालालाहके स्युः आपद्धर्मनित्यकर्माण्यपि त्यागादिश्रुतिस्मृति
विरोधप्रसंगात् तस्माच्छ्रवणादिकाम्यं न द्वितीयः अग्निहोत्रादिवत्कृत्या जीवनेनिमि
न४ त्तिकत्वाभिधानात् न तृतीयः गृहदाहादिवन्निमित्ताश्रवणात् न चतुर्थः पापनिवृत्ति
न५ मुद्दिश्याभिधानात् न रति ब्रह्महत्यापापक्षयमिच्छन्यजेतेत्युपचेन नमेवं वेमादिवत् त
स्माच्छ्रवणादिविधानमनुपपन्नमित्याशंक्यानस्यानित्यत्वकाम्यत्वयोः समवाह्विधिस्य
पयघृतस्य मिश्रमार्गवत् नञेति यथा च वर्णाश्रमाणामुपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः
काम्यनैमित्तिक गृहस्थाश्रमे श्रामस्य कारणप्रत्यवायश्रवणात् जीवनेनिमित्तीकृत्यविधा
नात् अग्निहोत्रसोमयागसंध्यावंदनादिनित्याः एवं वीवृत्त संन्यासाश्रमस्य परमहं

मन्यान्मान्नमन्वितेत्यादि यथा तत्र गृहस्यांशेनांशप्रवण्णाधिकारण्वनास्ति तस्मात् गृह।
ने·से·टी· स्यांशेनांशप्रवण्णादिकारणं मन्यामिनांनिसमिसमंगतमिति चेन्न तर्हि मन्यामिनामेवा
द्वि·प· प्रवण्णादि निमित्तं कारणं च भवतु यथा गृहस्यस्यांशेनेत्यादिनिमित्तकारणं च भवति तदन्त
पूर्वोक्तपूर्णप्रवण्णशेनांनिसमनकारणं नेव तत्र याचनविवरणाद्विरोधः नापि वानिकाचा।
२२ यां द्विवचनविरोधः पूर्वमपि प्रसमतानंतरमाह यमेविति वैराग्यता रतम्येन मेव्यासेमे
नृ६ तनिरूपणप्रसंगात् प्रवण्णादिविधिसमर्पयन्निरूपणक्रमप्राप्तं परवैराग्यं निरूपयति पर
वैराग्यमिति उक्तार्थे पतंजलिसूत्रं संवादयति तदुक्तमिति प्रासंगिकं परिसमापयन्
27 लमिति उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति तत्रोपक्रमादिभिर्वेदवाक्यानां तात्पर्य
निर्णयेपि लौकिकवाक्यानां तु न तात्पर्यनिर्णय इत्यत आह प्रकरणादिनेति लिंगादिके
मादिसंग्रहार्थः एवं तात्पर्यं प्रपंच्य निरूप्य प्रसंगात् पूर्वोक्तलक्षणायां बीजं दर्शयति एता
दृशेति तेनान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमस्तु गंगायां घोष इत्यत्रेत्यादि घोषेन दृष्ट त६
तात्पर्याणं त्याह तन्निति प्रतिज्ञातं हेतुमाह तस्मादुक्ति यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणा रास·
बीजं तर्हि यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टीनां प्रवेशान्वयायोग्यतया तदनुपपत्ते रभावेन लक्ष
णा न स्यात् तेन तात्पर्यलक्षणाबीजमिति भावः नन्वत्र तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमस्तु २२
अन्यत्रान्वयानुपपत्तिः नैवाननुगमः अननुगतत्वलक्षणत्वाभावात् अन्यार्थत्वाद्यनादित्यासंभवा।
तात्पर्यानुपपत्तेः सर्वत्रानुगतत्वेन लक्षणाबीजमंगीकर्तव्यमुत आह गंगायामिति आदिश

न्यासविधानं कार्यं स्यात् नच विद्वत्संन्यास एव नास्तीव लुंशकं प्रमाणबलेन विविदिषाविद्वत्संन्यासयोर्निरूपितत्वा
किंच विविदिषेसे १।

णां जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य विद्वत्संन्यासे जिज्ञासुरधिकारी उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वत्संन्या।
से यथा विविदिषासंन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं तथा विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिः यथा तत्त्व
ज्ञानसाधनं श्रवणादि विविदिषासंन्यासिना अनुष्ठेयं तथा जीवन्मुक्तिसाधनं वासनाक्ष।
यादिअभ्यासः विद्वत्संन्यासिना अनुष्ठेयः अधिकारिफलानुष्ठेयानां भेदात् विविदिषाविद्वत्संन्या।
सयोर्महान्भेदोऽस्त्येव ननु जीवन्मुक्तिरेव नास्ति प्रमाणाभावादिति वाच्यं सानुभवयुक्ति।
तिस्मृतीतिहासपुराणानां सत्त्वात् पुनश्चोत्तरत्र श्रुतिपाठं वक्ष्यामि अतएव च जीवन्मुक्तिमा
वदति श्रुतौ ... तच्छायातश्चान्तिश्रुतौ तेषां तच्छायारूपं ... शास्त्रमिति ...
नस्मृतिः प्रमाणमिति तस्मात् गृहस्थाश्रमादावुत्पन्नसाक्षात्कारस्य विद्वत्संन्यासो वि।
धानानुरोधे गृहस्थादीनामेव श्रवणादिविधिः काम्यं ... ब्रह्मचारिणां तदीपनाच।
... परमहंस गृहस्थादीनां श्रवणादिविधेः कुत्स्नेऽनागमकमाह ... ते दिनत्रुति ना।
तविवरणाचार्यैः ... संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वमभिधीयते तथाप्यन्तिका।
मैरपि मुक्तात्वं किमस्य ... संसारे प्रविशाम तः ... जिज्ञासा एव चेत् काम्या।
श्यं ते अधिकारिणा सर्वकर्मपरित्यागात् ... साधनात् श्रुमनोऽक पर्व ग्रा
ह स्यादेकान्तज्ञानजन्मनः ... नत्वभावुककारणं ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्या।
त्रसंन्यासिनामेव ब्रह्मनिष्ठामधिकार इति श्रुत्यापि मुनेः संन्यस्य कर्माणि सर्वा
ण्यात्मावबोधनतः हित्वाऽविद्यांऽधियं प्राप्य तद्विलोः परमं पदं वेदान्ति मंलोकमस्मं च यदि

ग्रन्थिवृत्तेरितिशेषः=१

२१

त॰ मे॰ टी॰ हृमेदेन हि द्विविधोऽप्रमाप्रमासाधारणी नैसर्गिकं तदसंगतमसदृशी नादिमाशंक्य न तु ममपादयतीति नेत्रा
ति परोक्षार्थस्य धर्माधर्मादेः श्रुतिपादके किमिदं परोक्षत्वमधर्मस्येत्याशंक्याह परोक्षत्वंना
द्वि॰ प॰ मेति विषयस्यानाहृतसंविन्नाशात्प्रागभावः परोक्षत्वमित्युक्ते धर्माधर्मयोः परोक्षत्वं तस्या
२८ दनंतरुक्ते योग्यस्येति धर्माधर्मयोः संविन्नाशात्प्रसत्वेऽपि योग्यतान्परोक्षत्वमित्यर्थः योग्य
तिविशेषणव्यावर्त्यमाह धर्मेति परोक्षार्थोविषयत्वे प्रमायाः परोक्षत्वं विषयत्वेनान्य
त्रैवाद्युक्तं किं न स्यात् परोक्षप्रमोत्पादकमित्याशंक्याह अपरोक्षेति अपरोक्षत्वमधर्मस्येति
वेंकि अपरोक्षत्वं नामेति नच धर्माधर्मयोरनाहृतसंविन्नाशात्प्रागपरोक्षत्वा पतितनिवा
च्यं तयोरयोग्यतादनवकाशापि योग्यस्य विषयस्यानाहृतसंविनाशात्प्रागभिति विशेषणीये
28 नत्रद्वयदानेनाजुङ्डनाकथमनाहृतसंविनाशात्प्रागिति विशेषणमिति नत्रद्वयदानेनानवा
त्यनाहृतसंविनाशात्प्रा चेतननाचेतनयोर्ज्ञानात्प्रागयोग्यात् किंच भवतां मते संविदः
द्वितीयक्षणेनानाहृतत्वेकृतस्य सप्रपंचस्य तत्कार्यत्वेन तज्ज्ञानात्संभवेन सर्वदा प्रत्यक्षत्वा
पत्तिः अपि च संविनाशात्प्रागसत्वमिति वा तस्याः स्वेतानित्यापरोक्षत्वेन विषयभा
नसंभवादनाहृतेति विशेषणं व्यर्थं अनाहृतस्य संविदंतरस्याप्रसिद्धत्वात् संविद्धृतत्वा राम॰
त्व३ प्युपगमज्जगदांध्यप्रसंगात् तर्हि तावदेवास्त्विति चेत् उक्तदोषानपायात् तस्मादिंद्रियजन्य २८
ज्ञानविषयत्वं विषयस्यापरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वं परोक्षत्वमिति अत्रद्भुतः अनाहृतसंविनाशात्प्रा
मेव विषयस्यापरोक्षत्वमभ्युपगंतव्यं नत्विंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वं इंद्रियजन्यत्वस्य ज्ञाने

श्री ४

हेनयोगेनभावनीत्याहिग्रहाले एवंलक्षणंदोनेनिरूप्यलक्षणपदमात्रवृत्तित्वस्यशंकेना
हितिनेमात्रपिकामात्रिशकलेमाह नकेवलमिति ननुवाक्यस्यापशक्तेर्नानकपंवाक्यवृत्तिलं
लक्षणस्याछेवामेवेयर्थ्यैवलक्षणैनात उच्यते यद्यपिशक्तिज्ञानम्यःपदार्थपलथ्यावाक्यार्थेपोति
लक्षणवाक्यवृत्तित्वेपिमनवेतस्य एवानाभिनत्वान्वितेपदार्थसामर्थ्यावधारणेत्वपामास
मर्यादयाप्रत्ययमात्रवृत्तिप्रातिस्विकयाकैःसनाहावस्यापियाकामसंबंधसंभवाल्लक्षणपपद्यते
कृतेहिवाक्यलक्षणसौकर्यादरेष्वन्याह गंभीरायामिति ननुनदीपदमेवलक्षकंगंभीरप
दनामपद्याहकामिन्नुपपत्तेः वाक्यलक्षणेगौकर्यमस्येतिवाक्य प्रकरणानेदनापिता
मर्थग्रहसंभवेनपदानरवैयर्थ्यात् वाक्येलक्षणेगौकरणमस्यपर्थवहितिभावः नद्योपोद्
लकमाह यत्नएवेति यतोवाक्यलक्षणसौकर्यान्नएवेत्यर्थः स्नावकेवाक्यमर्थवादः स्ववः
स्तुतिःस्याच्चतुर्णांनिगुणसंकीर्तनेन प्राशस्त्यस्तुति स्तनाविनार्थः विपहेरेउमाह यत्रयेति
एवंवाच्यवादवाक्यानांप्राशस्त्यलक्षणसौकार्येपदैकवाक्यत्वेनसिद्धमित्याह यतनएवेति के
चोनहिवाक्यैकवाक्यानेन्याकांक्षायामाह स्वार्थेति उपकार्योपकारकभंगेन दृष्टे सांप
वोधेसमानानामंगांगिनायुपेहर यावाक्यानामेकवाक्यत्वंमिथ्यःसंह मज्जापनउक्ति ने
नलवावैकवाक्यत्वेननतःकिमित्यनश्याह एवंचेति नवननत्रप्रमाणाभावरत्याह नचेति
परमप्रकृतमप्यसेहइति एवमिति यात्किगृहयाकांक्षाज्ञानेयोग्यताज्ञाने प्रासंस्तान्यर्थहा नि
ने सर्वानरवाक्यार्थज्ञानेचेत्येनयपोक्तसहकारिणैः संपन्नमित्यर्थः वाक्यपदार्थापरा

संशयविपर्ययादर्शनादंतःकरणे प्रहितेनतदभावादेवं च सर्वदा न सर्वं प्रत्यक्षतापत्तिः
न·सं·टी· तत्तदाकारवृत्तिदर्शनात्तु विषयावरणनिवृत्तिसंभवाद्विषयचैतन्यप्रमातृसाहित्यमे
द्वि·प· कोपाध्यवच्छेदेनैक्यादंतःकरणादेवब्रह्मादिकमपि साक्षिण्यध्यस्तमेवेति ब्रह्मादेरना
२९ वृतसंविन्नादात्म्यात्प्रत्यक्षत्वं तत्तदाकारवृत्तिविरहदशायां तु तदभावान्न प्रत्यक्षत्वं न
चैवं सति परोक्षस्थलेपि तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु वह्न्यादेरपि प्रत्यक्षतापत्तिः तत्रे
न्द्रियसन्निकर्षाभावादिंद्रियद्वारा बहिर्निर्गतांतःकरणस्य विषयसंबंधेन तदाकारवृत्त्या
तन्निष्ठावरणनिवृत्त्या विषयप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन परोक्षस्थले सन्निकर्षाभावेन म
29 नसो बहिरगतत्वेन तया बहिर्गमनाभावेन विषयासंबंधात्तत्तदाकारवृत्तिदशायां वह्न्या
देः न प्रत्यक्षतापत्तिः कथं तु न वह्न्यादेर्भानमिति शृणु अंतःकरणप्रहितचैतन्यस्य
वह्न्याद्यधिष्ठानचैतन्यस्य वास्तवैक्याल्लिंगज्ञानादिना तत्तदाकारवृत्त्याः सत्तापादक
मोहावरणानिवृत्त्या वह्निरस्तीति परोक्षतया वह्न्यादेर्भानं नापरोक्षतया अत एव वह्नि
रस्तीत्यनुभवो न तु पश्यामीति एतेन संविदः स्वाभाविक्याद् परोक्षत्वे ननु तत्तादात्म्य
मेव तत्प्रयोजकमस्तु अनावृतेति विशेषणं व्यर्थमिति प्रत्यक्तं औपाधिकभेदप्रतीत्या राम·
देनेनतद्रूपं वनस्योक्त्वा तज्जशजडयोर्वास्तवावास्तवयोस्तादात्म्यासंभवेप्यवास्तव २९
स्य वेदनदशायां तादात्म्ये बाधकाभावात्तस्माद्योग्यस्य विषयस्यानावृतसंविन्ना
दात्म्यमपरोक्षत्वमिति निरवद्यं केयमनावृतसंविदित्याकांक्षायामाह अनावृतेति ।

आत्माश्रयोपत्तेः इन्द्रियस्यातीन्द्रियत्वेन तद्वृत्तिसाक्षात्त्वस्यापि तथात्वेन साक्षात्करोमीत्यनुभवाविषयत्वप्रसंगाच्च
न च ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं तदिति वाच्यं १२

जन्यतावच्छेदकधर्मान्तरेण दुर्वचत्वात् न च साक्षात्त्वमेव तदवच्छेदकमिति वाच्यं तस्यानिर्व ।
चनात् न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं तदिति वाच्यं मनःकरणकानुमितिपक्षे तज्जातिव्या ।
प्तेः न च तस्य निराकरणान्नोक्तदोष इति वाच्यं परामर्शस्य व्यापाराभावेनानुमितिकरण
व्याप्तिस्मृतिस्थले त्वायोगात् द्वितीयज्ञानस्य तद्वत्वेन तद्योगात् व्याप्तिज्ञानस्याविषयकत्वेन तत्स्थले व्यभिचा ।
रणात् तद्योगाच्च यतः परिशेषादनुमितेः मनःकरणकत्वस्यावश्यकत्वात् तज्जातिव्याप्तेर्व्याले
पायिना कथं तर्हि सिद्धान्ते व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वे विषयकत्वेन तत्स्थले व्यभिचारात्त ।
स्याद्विषयकत्वेन तत्स्थले पक्षहृतिहेतौ न तद्भ्रमपदेशिष्टाभानादनुमितिमेव नोत्पत्स्यमानाभावा
त्सर्वत्र व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकरणमन्यथा सिद्धान्तविरोधप्रसंगान्न तस्य कुज्जातिव्याप्ति ।
रिति चेन्मत्ता न तस्य साक्षात्कारत्वव्याप्यत्वं वीना व्यापारवत्वेन करणत्वपाव्याप्ते दुःपरिहरत्वा
देतान ज्ञानाकरणकज्ञानत्वे साक्षात्त्वे नापि साक्षात्त्वे जातिः अविद्यातिरिक्तजेज्ञाते निरुक्त
त्वात् किं च घटज्ञानस्य भवत्यालोकप्रसक्तत्वापत्तेश्च न चेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वादोषश्चे
स्मरणीयेन्द्रियार्थसन्निकाराद्व्यवधानतस्य कार्यैकगणं च विद्यत इति श्रुतिविरोधप्रसं
दा ४ गाद्ध सौरीन्द्रियस्य तत्रासामर्थ्यान्न स्यादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमपरोक्षत्वे तदिन्द्रियप
रात्वनुमितिमध्ये तत्ममोधमात्र किं तदपरोक्षं विषयस्यानिर्चेदुक्तमेव गृहाण स्वरू
पेण संविदेकत्वात्तस्याः नित्यापरोक्षत्वे औपाधिकभेदाभ्युपगमेन कार्यवत्वादतेः को
रणौपहितचैतन्यस्यममानाहन्तेर्वहायविषयानचैतन्यमहदनित्यिगम्यते वहाद्विधनवभाव

ज३

त॰ से॰ दी॰

द्वि॰ प॰

३

सामग्र्यां सत्यपि शेषाद्दृष्टत्वप्रसक्तिरित्येकाग्र्यां मनःप्रवृत्तेः करणं । अनुमेयस्य सुखादिसाक्षा-
त्कारस्य प्रमाणतापत्तेः । किंच पक्षे ह्यप्रमाजनकस्वभावस्यापि पक्षः पक्षो ह्यप्रमाजनक-
त्वेकस्मिन्नेत्रादिकूटबीजाद्दृष्टांकुरोत्पत्तिर्नियामकल्पना । तस्मान्मनस्येव दृष्टप्रमासाक्षात्कारः
न वाक्यादिप्रमाणस्य निश्चायकत्वेति ननु चेति सुखादिसाक्षात्कारकरणत्वेन मनस इन्द्रि-
यत्वे सिद्धे वाक्यानुग्राहकज्ञानं मनसः साक्षात्कारं इति तन्वन्नु प्रत्यक्षतन्मनस्त्वमेव वा निरस्तमि-
त्याह मनस इति इन्द्रियेभ्यः परं मन इति श्रुत्यनुग्रहणं मनो नेन्द्रियमिति सिद्धं प्रमायाः ।
निरूपणस्य स्वरूपेति भावः । ननु सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियकरणिका जन्यसाक्षात्त्वात् परोक्षे ।
प्रमाणान्तरे रूपोपलब्धिवदित्यनुमानेनेन्द्रियत्वसिद्धिरित्यत आह स्वयं मनसः इन्द्रिय-
त्वासिद्धेः कथमनिन्द्रियत्वोक्तिः । इन्द्रियकरणत्वानुमानस्याप्युपपत्तेरिति नेत्यत्र सुखादिप्-
रत्यक्षे निमित्तमात्रादिस्वरूपतया सकरणकत्वासिद्धेः । न च सुखादिसाक्षात्कारस्य सुखादिरूप-
निमित्तत्वात् । बहुज्ञानेनैकस्य बहुज्ञानेऽन्यतमस्मिन्नभवमानविरोधः स्यादिति वाच्यं मा ।
द्वितीयज्ञानाद्यभावेऽपि सुखादिविषयज्ञानानुपपत्तेः । न हि सुखादिविषये सति न ज्ञा-
नोत्पत्तिविनाशौ कस्यचिदनुभवति स्मृतिस्त्वयाप्यभ्युपेयते । नन्वेवं मम्यात्मसाक्षा- राम॰
त्कारकरणत्वेनेन्द्रियत्वं मनस इति वाच्यं निरुपाधिकात्मनो वाक्यान्मनसो योगविषयत्व- ३०
मात्मसाक्षात्कारस्य नन्तु करणाभावे योगात् । अनन्तर्हि सोपाधिकात्मसाक्षात्कारे तत्करण-
मिमांसकाह इतिमिति निमित्तकारणस्य कुठारादेः करणत्वदर्शनादुपादानस्य

३०

कोयं साक्षीत्याकांक्षायामाह अंतःकरणेति सच नित्यः नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते
ऽविनाशित्वादिति श्रुतेः प्रातरारभ्य प्रहरमिदमहमद्राक्षमिति परामर्शान्न साक्षिणो
ऽनित्यभावः ननु साक्षिचैतन्यस्य मध्याह्नतमस्तः कोटावपरमार्थत्वशंकायामाह नश्येति ननु द्रष्टादीना
किमिदं सर्वविनाशोऽस्ति नन्निह साक्ष्यग्रहणं धर्मो वा सच साक्षी वा नच तत्सत्ता नतत्सत्ता नाभा
वस्तादात्म्यमैक्यमिति यो वा भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति पक्षो वा नाद्यः जडस्य तद
योगात् नद्वितीयः जडाजडयोरत्यन्तभेदः प्रकाशावच्छिन्नत्वेनैव कार्यद्वयेन तत्सद्भावात् नतृतीयः
समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वेनानन्तरयोगात् इत्याशंक्याह द्वादशः कल्पितत्वेन ना
साक्षिसत्तानिरपेक्षसत्ताशून्यत्वमेव तत्तादात्म्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह नदेति नन्वेव
मर्थस्यानात्मनः सर्वविज्ञानतादात्म्यमपरोक्षत्वमस्तु तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य कथमपरो
क्षप्रमोत्पादकत्वं गौणमानत्वेनाप्रत्यक्षानामपरोक्षप्रमाजनकत्वस्य बहुष्टत्वादित्या
शंक्याह तथाचेति लोकसंस्कारानपनेयसंसर्गाध्यासेन सर्वविज्ञानतादात्म्याभावेन परोक्षत्वाद्वा
क्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वेऽपि दशमस्त्वमसीत्यत्र दशमस्य स्वपरोक्षत्वात्पाभिप्रायेण वाक्याद्व परो
माद्वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमुपपद्यते इत्यर्थः स्यपरोक्षत्वे वस्तुनि परोक्षप्रमाजन
कं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः नन्वेवमपि वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वस्वाभाव्याद्
दशमस्त्वमसीति वाक्यात्स्वयमेवापरोक्षमेव ज्ञानं जायते ऽनेन त्वं मननसाध्यत्वमनुमा
ह्याकारः श्रात्मतत्त्वमेव साक्षात्कारस्य करणजन्मत्वस्यावश्यकत्वेन चक्षुरादीनां तत्रा

ना६

न्या. सं. टी.
द्वि. प.
३२
32

नैकं यं वाक्यादपरोक्षप्रमाण्यस्यान्नाह नित्यापरोक्षेणेति यन्मात्रादपरोक्षाद्द्रष्टेति स्व
त्वाद्ब्रह्मणो नित्यापरोक्षत्वमात्रा वाक्यात्तदपरोक्षप्रमा भवत्येवेत्यर्थः ननु ब्रह्मणो ज्ञा
नकर्तृत्वेन न तटस्थत्वात्पाक्षात्वाक्यात्तदपरोक्षत्वमवगतेः शक्यमित्याशंक्य वाक्य
स्यैकत्वप्रत्ययान्नेमिपलसत्वादिद्वैतेनन्यस्य प्रत्यगूपत्वान्नादृष्ट्यर्थभावेन श्रुत्यत्वात्तदपरोक्ष
त्वे प्रतिपादयितुं शक्यं तस्येवेत्यभिप्रेत्याह नहीति अन्तःकरणस्य वेदान्तरूपत्वादेवेत्यर्थः प
रोक्षत्वमस्मादि वाक्याद्ब्रह्मापरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमे शास्त्रहस्तात्पर्यं मे वा स्मृत्यैव
वद्दृष्टिमङ्गं तेनोपनिषद्भ्यामादिश्रुतिवाक्यं चानुकूलं भवतीत्याह एवं च सतीति न
त्ववाक्यादपरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमे मनने सेवानुरूपत्वात्मित्यादिश्रुतिविरोधः स्या
त् ननु तर्ह्यो पौर्विभक्त्याभ्यामनमः करणत्वावगमात् नेच मानसहकारित्वप्रतिपादनप
रेतिवाच्यं नहि तेनोपनिषदमित्यादिश्रुतिरपि वाक्यस्य मनसः सहकारित्वप्रतिपादः
नपरा किं नमान न्यायस्य तुल्यत्वात् नच मनसा न मनुतेऽस्मादिश्रुत्या मनसः करा
णत्वप्रतिषेधाद्वाक्यसहकारित्वमिति वाच्यं नहि मद्वाचानभ्युदितमित्यादिश्रुत्या वाक्य
स्यापि करणत्वप्रतिषेधात् न च मुख्यापात्र्यमानत्वे निषेधेऽपि वाक्यस्य करणत्वमानदपरोक्ष राम.
प्रमाकरणत्वमिति वाच्यं नहीयं मनसः करणत्वमनःकरणत्वप्रतिषेधेऽपि शास्त्रवाक्यसंगृह ३२
तस्यात्तस्यासंभवात् अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेरित्याशंक्याह मनसेति अयं भावः म
नसैवानन्तरं यदिमनसः करणत्वं संभवेत् तन्मार्गेव निरस्तं वाक्यस्य प्रमाकरणत्वेऽभ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वेऽपि तद्दर्शनात् श्रवणादीनां मनसः करणत्वमयुक्तं कामः संकल्पो विचिकित्से
त्यादिश्रुत्या श्रवणादीनां मनोमात्रत्वमपि तदुक्तं किं चालोकादिवत्प्रमाणसहकारित्वेन
मनसः श्रवणप्रमाणत्वमेवोपपन्नमेव अपि च श्रवणं विषयाभावाश्रयेण न संभवति न
हि चक्षुरादेरिव मनसः श्रवणविषयोऽस्ति यतः करणत्वं स्यात् आत्मन इति न
उक्तेः प्रमाणस्य सहकारित्वात्तस्य प्रमाणाप्रभावतः न प्रमाणसंनाम्नाके प्रमाणेन
यत्नत इति किं च आत्मा मनसा संनिकर्षान्निरूप्यते न तस्याकारकत्वं करणत्वेन मनः
स इति भावः ननु आत्मन्यमनसः प्रमाणत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतु को दोषस्तस्याक
ह प्रमाणेति अपरोक्षस्य मनोनिवर्तकत्वात् दृष्टान्तः एवं दृष्टान्तेनाक्षमाणे एव प्रमाणे तु न
कल्पमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके तस्य तदुपपादयति एवमिति एवं तेन प्रमाणादिवाक्यादप्यात्म
प्रमा जायत इति संबन्धः ननु श्रवणादिरहितस्यासंभावनादिग्रस्तस्य वाक्या
त्प्रमेत्याशंक्याह विचारेणेति तत्पापिक्षयविषयमुच्यते चित्तस्यैकाग्र्य
स्य वाक्यात्मा इत्यत आह मननेनेति श्रवणमननाभ्यां असंभावनापासनेन मे
असंभावनायाः निदिध्यासनेन विपरीतभावनायाः निवृत्तायां निर्मलचित्तदर्पणस्य
इदं ततः वाक्यात्साक्षात्कारो जायत इत्यर्थः नन्वेवमपि साधनचतुष्टयसंपत्तिस्तस्यापि वे
किं नोपपद्यते वाक्यात् ... इत्यत आह साधिकेति अधिकारिणः
साधनचतुष्टयसंपन्नस्येत्यर्थः ननु ब्रह्मज्ञानेऽधिकृतस्य ...

ऽ४रोञ्जमगीता=४ गता४

त॰सं॰टी॰
द्वि॰प॰
३२

32

स्मृतेस्तवर्णांशदृष्टत्वादिपृथिवीत्वापत्तेः नचतत्तदिष्टम् अपसिद्धान्तापत्तेः नच स्वर्णत्व
देहदृष्टत्वमेवनास्तीति वाच्यम् नच दृष्टोपमित्यनुभवस्य सर्वजनीनत्वात् स्वदृष्टेऽपदेशोप
मित्यनुभवोदृष्टत्वगोचरः नाम्नेति निर्णेतुमशक्यत्वात् कथं नहि आप्यज्ञानमनुमा
नमिति कारकत्वेन पृथिवीत्वादिनावा द्रव्यत्वादिनावा तदनुमाने बाधकाभावात् न
एवं न दृष्टत्वादिकं जातिविशेषवदिति सौकर्यान्न स्यादिति एकानुमानेन रात्रिभोजनस्य
सिद्धिरिति विशिष्यैवं तु न वाच्यम् तर्हि सिद्धान्तेवा कथमन्यथानुपपत्त्याऽर्थकल्पनेत्युक्तिः प्रस
ङ्गस्यानुत्पन्नत्वादिति चेन्मैवं रात्रिभोजनपीनत्वयोः कार्यकारणत्वेन संभवेन कार्येण का
रणं विनानुपपन्नत्वमनुकल्पयति किमिदं तेन विना तस्यानुपपन्नत्वं नामेति तदभावव्या
पकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति निष्कृष्टम् न च दृष्टे दिनाभोजने संभवति तेनाकार्येण ता
प्रसिद्धेः अनन्यथाभावप्रत्यर्भिमधूमवह्न्योरजानतोऽप्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदर्शनात् धूमस स्व
नधूमानुपपत्त्या वह्निप्रतीतिर्व्यतिरेकानुमानावकाशः तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणां
न्तरमेवेति शिष्यबुद्धिसौकर्याय करणफलत्वमस्यादर्शि अनुपपद्यमानेति अर्थाप
त्तिं विभजते साचेति दृष्टार्थापत्तिमुदाहरति दृष्टेति सायथास्पष्टेनघोव्यते इत्यर्थः ननु राम॰
मम सम्मुखे रजतमिति विशिष्टज्ञानमेव नास्ति प्रमाणाभावात् न चाहि सर्वेषामपि ३२
मर्थापत्त्यैव भ्रान्तिज्ञानस्यैवासिद्धेः न च पुरोवर्तिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या रजतत्वविशिष्टभ्रमा
नुभवसिद्धिरिति वाच्यम् प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः तथाहि इदमिति ग्रहणात्मकेज्ञानेर

यवादिसिद्धं श्रुतिस्मृतितन्त्रान्तरसिद्धं च रूपं स्वविरोधः तथा वाक्यस्य प्रयोगेण प्रमाकरण
त्वमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः स्मृतिव्याप्यविरुद्धत्वमेव कल्प्यतां परोक्षापरोक्षभेदेन हि वि
धाप्रमाकरणत्वं वाक्यस्य श्रुतिपाठेन तत्प्रमाणकृ गोले: प्रतीतिशरीरेण यदुचितं तत्
दभ्युपगन्तव्यं श्रुतेर्न समुपसंहरति एवमिति क्रमप्राप्तामर्थापत्तिप्रमाणं लक्षयति श्रुत
पपद्यमानेति तत्रोदाहरणमाह यथेति अत्र तन्नोपपादिकार्थः रात्रिभोजनमिति केवला
नुमानेनैव ज्ञायते तथाहि अयं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्
यस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनः यथा दिवा रात्रावभुञ्जानोऽपीनः
इत्येवं व्यतिरेकानुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात् कथमर्थापत्तेः पृथ
क्प्रमाणत्वं कल्पनायां गौरवादित्यत आह नान्वयाकृतोऽपीति नत्वेति व्यापकत्वमाप यः व्यति
रेकानुमानस्य प्रागेव निरस्तत्वात् कथं तेन रात्रिभोजनानुमितिरिति भावः केचित्तु
अन्वयव्याप्तिमज्ञानान्न स्यात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् रात्रिभोजनप्रतीतिरित्यभ्युपगच्छन्ते रा
त्रिभोजनेन विना पीनत्वानुपपद्यमानत्वमिति तत्त्वमन्वयव्याप्तिज्ञानादन्वयानुमि
तावति प्रसङ्गात् नन्वप्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकं सत्ताज्ञाने प्रसङ्ग इति वा
च्यं तस्य सर्वत्र सत्त्वमतेन सर्वेषां सर्वानुमित्यापत्तेः तथाहि केवलप्रतियोग्यनुयोगि
भावस्याप्रयोजकत्वेन साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वनियामकं वाच्य
म् तच्च घटत्वादीनां संभवतीति तेनाप्यनुमितिः स्यात् नन्वेवं प्रायत्वेति वाच्यं नहि सम्भव

घटः पृथिवी घटत्वात् तत्र तत्साध्यं पृथिवीत्वं तदभावव्यापकीभूताभावो घटत्वाभावस्तत्प्रति ५४
योगित्वं घटस्येत्यनेनाप्यनुमितिप्रसङ्गः घटः पृथिवी ...

त॰ सं॰ टी॰
द्वि॰ प॰
३३

33

वर्त्तिनि स्मृत्याहार्य्यवैशिष्ट्यानवगाहिकारकंड्वे वर्त्तिनि वैशिष्ट्यकं ज्ञानं प्रवर्त्तकमभ्युपगन्तव्यं अ
न्यथा सत्यरजतस्थलेप्यसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्त्युपपत्तौ विशिष्टज्ञानं प्रवर्त्तकं न सिध्येत् त
स्मात्कारणेनापि रजतत्वविशिष्टस्य समानत्वभवोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः सच निर्विषयो न
संभवतीति सविषयो वाच्यः एवं च तस्य बाध्यत्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वमिति नन्वस्य मते वि
षयरजतमसदेवास्तु न च तत्र प्रमाणाभावः असदेव रजतम भादित्यनुभवस्य सत्वा
दित्याशंक्याह रजतस्येति नहि शशशृंगं स्याहारो मीति कश्चिदनुभवति यतो रजत
स्यासत्वे तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमसंगतमनुपपन्नमेव किं चासत्त्वमसंनिकृष्टत्वेन वा नाद्यः आ
त्मत्वात् न द्वितीयः शुक्तित्वप्रभेन तस्माद्रजतस्यासत्वमनुपपन्नमिति भावः भवतु तर्हि
भ्रमविषयस्य रजतस्याधिष्ठानेऽसत्वे सदिदं रजतमिति प्रत्यक्षस्यानादित्याशंक्याह सत्वे
इति भ्रमसमये सदित्यादि अधिष्ठाने रजतस्य सत्वान्नेदं रजतमिति बाधो न स्यात् नहि सतो
बाधोस्ति न स्वबाधयोगपद्यात् न तु सद्रजतेन च सदिदं रजतमिति प्रत्यक्षे कथमिति
वाच्यं आरोपितस्य सत्वस्य सत्ताभावेन प्रत्यक्षत्वस्याधिष्ठानसत्ताविषयत्वात् इति चेत् तर्हि
भ्रमविषयस्येदंशस्य नयनेन चक्षुषो वृत्तौ इन्द्रियसन्निकर्षेण तदंशदोषवशेन देशान्तरीयस्य
रजतस्य ज्ञानात् पुरोवर्त्तिनि शुक्त्यादिस्थले इदं रजतमिति भ्रम एवान्यथाख्यातिरिति चेत् ति
तत्र स्वप्नकाशत्वसमक्षस्य बाधोप्युपपद्यते न च रजतेन्द्रियसन्निकर्षाभावाद्रजतज्ञानस्य
प्रत्यक्षत्वेन स्यादिन्द्रियप्रत्यक्षे विशेषणसन्निकर्षस्य कारणत्वात् न च तत्र ज्ञानमेव

राम॰
३३

जतमिति विशेष्यतात्मकं प्रमात्वं नन्वेकमनयोरपीदं रजतमित्यत्र योरंशयोर्ग्रहणं तेन पुरोवर्त्ति
नि रजतत्वयोरसंसर्गाग्रहात् दोषवशादेकत्र रजतार्थिनः पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिरुपपद्यते
अन्यथाज्ञानस्याप्ययथार्थत्वे नाश्वासप्रसंगात् यथाहुः ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः
किंनिबन्धन इति तस्माद्रजतत्वविशिष्टभ्रमानभ्युपगमाद्भावाभावादनुभूयमानरजतस्फुरणं
बाध्यत्वमिथ्यात्वे कथं तन्मतेनानुपपन्नमिति प्रमाणं कारणं निराकरोति नचेति इदमत्राकूतं
पुरोवर्त्तिनि रजतार्थिप्रवृत्तिर्विशिष्टज्ञानं भवतु स्वप्रकाशत्वेन नास्ति वादप्रवृत्तिनिवृत्तिसमानुमा
नमेव विशिष्टज्ञाने प्रमाणं नचास्मन्मते प्रवृत्त्यपार्थत्वादेव प्रमाणसंभवेन बाध इति
वाच्यं ज्ञानमात्रस्य स्वरूपेण यथार्थत्वेऽपि विषयतया बाधाबाधाभ्यां यथार्थत्वायथार्थत्वे वा
धकाभावादन्यथा नेदं रजतमिति बाधकः स्यात् अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात् नच न
वहार एव बाध्यते न ज्ञानं विषयो वेति वाच्यं विषयस्य निषेध्यत्वानुभवसिद्धत्वात् अस
माने इदं रजतमिति व्यवहारस्यैवाहृत्वः स्यात् नचाप्रयोजकत्वेन भेदाग्रहस्य हेतुरूपपा
नेति निवाच्यं नहि सर्वदा ग्रहणमिति प्रसंगात् नचोपस्थिते दृष्टभेदाग्रहात्प्रवृत्तिरिति वाच्यं तदेवमा
वाप्रतियोगिनी इदं रजतमिति ज्ञानान्तरमपि प्रवृत्तिः प्रसंगात् नचैव तत्रोपस्थिते भेदे
दाग्रहात्प्रवृत्तिरिति वाच्यं नहि साध्यवादिदृष्टोपस्थितेरेव प्रवर्तकत्वोपपत्तेः नचतर्हि रजत दो२
स्मरणमेव न तत्रेति वाच्यं स्मर्यमाणस्येदं स्यात् तत्स्यत्वेन पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्त्यभावप्र
संगात् इदमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन प्रसंगात् नचस्मारितामववशेन स्मर्यमाणे रजते पुरो

प्रत्यक्षकारणत्वे=३ विषयेन्द्रिय सन्निकर्षस्य प्रत्यक्ष कारणत्वेपि=४ विशेषणज्ञानमंतरा विशेष्यज्ञानेनसंभवत्य तत्पक्ष
विशेषसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षकारणत्वानंगीकारे=६ मपि विशेषणज्ञानं प्रसह्य पुनरापतत्येन त्वीरर्व=३

न॰ सं॰ टी॰
द्वि॰ प॰
३५
34

स्मृतिरिति वाच्यं शुक्तित्वावच्छेदेन रजतस्य पूर्वमननुभूतत्वेन कथं तज्ज्ञाने प्रमास
क्तिः न च दोषवशात् प्रमास्मृतिरेषेति वाच्यं सर्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां भ्रमकारणत्वे
न कॢप्तस्य तस्य प्रमाजनकत्वाभावात् किं च विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वे गौरवात् वि
षयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन न हेतुत्वं तथापि यत्किंचिद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वे शुक्ते
प्रसंगात् यावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन प्रमात्वकारणत्वं सर्वत्रैव वक्तव्यं न चैवं विशे
षणसन्निकर्षोपि कारणं भवत्येव यत्र धर्मी धीधादौ दितिकुंडलीति विशिष्टप्र विशेषणसन्निकर्षस्यकारणत्वान=७
त्यक्षप्रसंगः न चेष्टापत्तिः अननुभवात् तत्र भ्रमविषयस्य देशान्तरस्थत्वेन इन्द्रिय
सन्निकर्षाभावेन तज्ज्ञानस्य प्रमात्वेन संभवत्येव न चेष्टापत्तिरित्याह रजतमिति।
न त्वेवं स्मृतिप्रमोषवादिनिरुद्धं रजतमिति विशिष्टप्रत्यक्षस्य का गतिः तत्र विषयाभा
वादित्याशंक्याह तस्मादिति यस्मात्कारणात् रजतस्यासत्त्वे भ्रमाधिष्ठाने सत्त्वे देशा
न्तरसत्त्वे च नोपपद्यते तस्मादित्यर्थः किं च भ्रमविषयस्य देशान्तरस
त्वे रजतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्तकत्वनियमात् न च रजतज्ञा
ने शुक्तिमपि विषयीकरोतीति पुरोवर्तिनि रजतार्थी प्रवृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यं श्या
माकारज्ञानस्य विषयत्वे विहितत्वात् न च ज्ञानं पञ्चेन्द्रियावच्छेदकविशि
ष्टविषयीकरोति तत्रैव पुरुषं प्रवर्तयतीति नियमाद्द्वित्वं ज्ञानमपि शुक्तौ रजतत्व
वैशिष्ट्यं विषयीकुर्वन् रजतार्थिनं तत्र प्रवर्तयतीत्यदोष इति चेन्न रजतत्वस्य तत्र

विषयस्य देशान्तरस्थत्वे स्मृतिः=९

रा॰ म॰
३५

स्मृतित्वानुभवत्वयोरेकत्र प्रत्यभिज्ञाने=६ अग्रिमेनपदेनकर्मधारयः=१

सन्निकर्षः। ननु समवायादिनिवाच्यं विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षविशेषणविशे-
ष्ययोरसंसर्गाग्रहादीनां विशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीत्वे ततस्तेन रजतप्रत्यक्षसंभवादज्ञा-
नेन्द्रियसंनिकर्षस्याप्रयोजकत्वात्। तथा सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेन स्या-
त्। तत्राधाविशेषणविशेषणसन्निकर्षाभावात्। न च प्रयुक्तिः अनुभवविरोधात्। ज्ञा-
नप्रत्यक्षस्य संनिकर्षेणस्य सम्प्रयुक्तत्वं। न च तत्र शाप्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वान्न सं-
निकर्षापेक्षेति वाच्यं। जातिसांकर्यप्रसंगात्। तस्माद्विशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षे षष्ठीतत्पुरुषः
त्व२ सामग्र्योरन्तर्विशिष्टप्रत्यक्षसंभवेनेदं रजतमिति प्रत्यक्षज्ञानेन प्रकारकं पुरोवर्तिविशेष्य-
कमिदं रजतमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिरेव ग्रन्थानन्तर्मविषयस्य पिण्यानभिन्नायो-
क्ताह। इत्यान्तरेति अन्यविषयरजतस्य इत्यानरसनतत्सन्निकर्षाभावेन तत्ज्ञानस्य
पुराज्ञान२ प्रत्यक्षेन तस्मादिमन्तरायुः नचविशेष्येन्द्रियादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यातत्प्रत्यक्षमा सान्निकर्षोंति
नच६ त्वेकारणतानवधारणात्। सोयं देवदत्त इति प्रसिद्धप्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षेन स्याद्विशे-
षणसन्निकर्षाभावादिति वाच्यं। ततोंशे प्रत्यक्षत्वस्येष्टत्वात्। तत्तांशे ज्ञानस्य स्मृतित्वा-
त्। नच जातिसंकर्यप्रसंग इति वाच्यं। तस्याद्दोषत्वात्। अविद्यानिरूपकेनतज्ज्ञाने निरस्ता
नावा एवेन्द्रियज्ञानमेव तत्र संनिकर्षाः स्थितिचन अन्तिप्रसंगात्। तथाहि यत्र स्मर्यमाना
दिष्यतोपविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षविशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री सत्त्वेन
पर्वतेवह्निप्रत्यक्षमेवस्यात्। किंच यदवच्छेदेनपरत्वमूर्तत्वनरवच्छेदेनतज्ज्ञानं प्रमा

अग्निनैककर्मधारयः त्वंस्मात् तस्यप्रमात

न॰ प्र॰ टी॰
द्वि॰ प॰
३५
35

वहिर्निर्गतस्य सारूप्यसंदर्शनसमनुद्बुद्धसंस्कारदोषसहकारिसंपन्नमिदमवच्छिन्न-
चैतन्यनिष्ठं शुक्तित्वप्रकारकमज्ञानं रजताकारेणैव परिणमते न च ज्ञानं रजता-
नाकारेण परिणमत इत्यस्तु ज्ञानानाकारेण परिणमत इत्यनुपपन्नं प्रयोजनाभावात्
न च तस्य तस्य व्यवहारस्य प्रयोजनमिति वाच्यं तस्य साक्षिणैव ग्रहणेन स्फुरणसिद्धेर्नैव
रजतव्यवहारोपपत्तेः न च रजतस्यापरोक्षत्वं मिथ्यार्थविषयाहंसमभ्युपगमस्येति वाच्यं
ज्ञानाह् नसंविन्नाद्यस्यास्वकोरिवद्विषयाहंतिर्विनापि तदुपपत्तेः न चानिर्वचनीय
रजतानुभवस्य साक्षिरूपेणैवान्यथा संस्काररजतकतासंभवेन रजताकारविषयाभ्यु-
पगमेन तदुपहितत्वेन तद्रूपेण साक्षिणो नाशासंभवेन संस्कारोत्पन्नारजतस्मृतिर्भवतीति
तिहसमभ्युपगमस्येति वाच्यं इदमाकारवृत्त्युपहितत्वेन तद्रूपेण साक्षिणो नाशासंभवेन
संस्कारोत्पत्त्यसंभवात्तदुपपत्तेः अथवा रजतनाशात्तदुपहितनाशसंभवेन साक्षादिना-
शात्तदुपहितनाशाच्च संस्कारोत्पत्त्य तस्माद्रजताकारविषयाहंसमभ्युपगमो निःप्रयोजन इ-
ति प्रयोजनाभावे संस्काराय पश्चाद्विषयाहंत्वेन समभ्युपगम्यते न चेदमाकारवृत्त्युपहितसाक्षि-
नाशेन रजतस्मृतिजनकसंस्कारोत्पत्तिरिति वाच्यं अन्यथानुभवसंस्कारेणान्यस्य स्मरणप्र- राम॰
योगात् तथा चेदनिष्टप्रसंगात् न च विषयनाशात्तदुपहितनाशेन रजतस्मृतिजनकसंस्का- ३५
रोत्पत्तिरिति वाच्यं लोके तथाऽदृष्टत्वात् न च सर्वोऽपि दृष्टमिति वाच्यं तत्रापि तदाकारवृत्तेः
अभ्युपगमात् अज्ञवान् स्फुरणानन्तर्मात्रेण वृत्तिं विना साक्षिभास्यत्वेन तदुपहितनाशात्

जातेः पारतंत्र्यानंगीकारे = ४ भूतले घटो नास्तीत्यादिकसंसर्गाभावज्ञानस्य भूयेय यथा प्रतियोगिनो घटस्य स्वातंत्र्यादारोपस्तथा प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तत्स्वरूपेणोपस्थितिर्भवति बाधकाभावात् यथा च घटत्वस्यारोपे भूतले घटो नेत्यसंभावितेव तथाभावस्थले स्यादिति भावः =

त्रोपस्थित्यभावेन शुक्तौ न दोषापत्तिरुपपत्तेः न हि शुक्तेर्वै रजतत्वं विशेष्यत्वेनानुभवविषयेना
नस्य स्वतंत्रोपस्थितिः स्यात् किं तु रजतविशेषणत्वेन तथा च तस्य स्वातंत्र्येणानुपस्थि
तत्वात्तत्संसर्गारोपोनुपपन्न एव न च रजतोपस्थितिसामग्र्या सत्त्वाद्रजतत्वस्य स्वा
तंत्र्येणोपस्थितिरुपपद्यते रजतत्वस्य जातित्वेन तत्स्वरूपेणेव ज्ञानात् अन्यथा संसर्गाभाव
धीसमये प्रतियोगितयापि तावच्छेदकस्याप्यनवच्छिन्नं संभवेनान्यथाभावे
धीरेव स्यात् संसर्गाभावधीः तस्मात् शुक्तौ रजतत्वसंसर्गारोपो न संभवत्येव रजतत्वादा
त्म्यारोपे तादात्म्यस्य देशांतरे सतोत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् स्यादपि भ्रांतिकाले रजते शुक्त्या
वन्यथात्वेनास्पृष्टत्वात् किं चैवमन्यथाख्यातिपक्षे तत्रारोप्यस्य देशांतरस्थत्वे
न बाधोपि न स्यात् ज्ञानस्य सत्यरूपेण बाधायोगेन विषयबाधात् स च केवलं नाविषय
स्यान्यत्र विद्यमानत्वेन तद्बाधानुपपत्तेः न च तद्देशेनैव बाध्यत इति वाच्यं तस्याम
द्रूपत्वायाख्यातिबाधयोरसंभवात् तस्मादपि भ्रमविषयरजतं तत्काले तत्रापन्नमेवेति वस्तो
कं तेन वा न चैवं रजतोत्पादकसामग्र्या रजतावयवादेरसंभवात्कथं भ्रमकाले शुक्त्या
दौ रजतनाशुत्पत्तिः न वा दृष्टमेव न त्वेतदुत्पादकमिति वाच्यं दृष्टसामग्र्यामेतेन रजतस्य
नदर्शनात् अन्यथानिष्प्रसंगात् स्यात् तस्मात् रजतोत्पादकेति अपूर्वभावः न हि रजतोत्पा
दकलौकिकसामग्र्यां मम विषयरजतोत्पादिका किं तु न हि लक्षणैव तथा हि अधिष्ठा
नेदिंद्रियसंनिकर्षानंतरं इदमाकारवृत्तौ चाकचिक्याकारवृत्तौ च सत्यामंतःकरणस्य

७३

शुक्तौ = रजत = ४

त॰ चिं॰ दी॰
हि॰ प॰
३६
36

यात्र व्याप्यवृत्तित्वसमुदायत्वं यत्र वृत्तेन व्याप्तोके पदेन वेध्यत्व पक्षे सत्वेनेत्यन्वाह ग्रोको
पक्षवृत्तिनेति नन्वस्यानिबंधस्येत्यर्थः नन्वसमन्यस्यवृत्तिनिविष्टैः सेतुत्वं नन्ताहं ध्या।
नाहिन्नानिहत्तिरूपं नाहं धस्य सवेज्ञाननिवर्त्तनानुपपत्तिः कथमिति निवाच्य ह्यो
नटाप्रोनिकल्पोर्दं तस्मात् नव्याहि ननावकेवलमेतत्वं नेनवस्तुत्वन्नाहिपानि।
हूतिः वे [illegible] नतिमममहत्वेनेन प्रमाणानत्रमप्रत्यक्षदीनामपि पापनिवृ
सापनेनेवनरिहं तिर्धमविधापिघ मेयाहि प्रमाप्रामाण्यग्रहणान्न ननश्चनस्यकि
यामिश्रनमानदात्मकेनेननतः सम्पक्त्वनिवृत्तिरूपपद्यते तथानासंख्यानस्यापि
मानसाक्षिपान्नेननतो विष स्यसम्पत्त्वनिवृत्तिः संभवति प्रकृते साधनानरानिर
पेक्षामज्ञाननिवर्त्तनेष्ठ्युपनेबंधस्य तन्नमवेनरुनुपपन्नमिति बंधस्यमिथ्यात्वसि
द्विरितिमहत्वेषस्यमिति माथापतेरन्यथोपपत्तिरितिभावः नन्वप्रमात्वनारिज्ञा बंधस्य१
ननिवर्त्यत्वादुक्तं मिथ्यात्वं न चकोसौ प्रमानाश्रारिसाहेनवाकिं विवहिने नन्ववद्
स्याप्रमाता नास्याम्भगतात् नाप्यंतःकरणानस्यजडत्वेनेनरुपागात् प्रमात्ववृत्तेष्व
तन्वधर्मत्वाचेमायां वचाह यन्तःकरणेति नचान्मांतःकरणयोः प्रमात्वनाभावकेप ए॰म॰
विशिष्टे तस्मादिनिवाच्य विशिष्टस्यपर्यमापकप्र मात्वसंभवेपि तस्मिन्नटा ३६
रोपसंभवात् नवाचोपस्यप्रमिति हूर्वं तात्कथमस्तुतिवाच्य प्रप्रयोजकत्वात् लाघवा
त्ववांनुभवस्यैवम्यमनिमितनयानस्यहूर्वंभ्रमलत्तणस्यसत्वम्भवेनेनावविशिष्टप्रमा।

प्रत्येकं ४

स्मृतिजनकसंस्कारोपि अविद्याकार्यो ज्ञानं वृत्यादौ नांतःकारणवृत्तिनाशेन तन्नाशः संस्कारो
त्पत्तेः उत्तरकाल प्रातिभासिकरजतस्याप्यविद्याकार्यत्वात्तदाकारवृत्तिनाशात्तन्नाशसंस्कारो
वाच्यः नो चेत् ग्रामान्तरगमनादिव्यवधानात्तु पदितनाशेन तत्संस्कारोत्पत्तिरिति सर्वत्र नैवे
व भाविन्यास्मिन्निति नियमोस्ति अन्यथा तस्य पदार्थाकारवृत्त्यसंभवप्रसंगो पि न स्यात् नैवा
पि प्रातिभासिकस्यानुत्पन्नत्वात् ज्ञानस्य प्रयोजकमाकारान्तःकरणवृत्त्यसंभवप्रसंगोपि न स्यात्
चैतन्यतेः शुक्तिविशेषाग्रहादावर्ग्येयाविशेषग्रहप्रसंगेन तस्मात्संस्कारोपि प्रातिभासिक
रजताकारा विद्यावृत्तिरभ्युपगन्तव्या केचित्तु प्रातिभासिकरजतस्यापरोक्षत्वं यान्त
राकारा विद्यावृत्त्यभ्युपगमसत्त्वेपि तदपि अनेन कदाचित्क व्यवहारस्य कादाचित्कत्वे
गोचरज्ञानसाध्यत्वात्प्रातिभासिकरजतव्यवहारस्य कादाचित्कत्वात्तदाकाराविद्या
वृत्तिरभ्युपगमेन अन्यथा तदाविद्यायां तदाकारान्तःकरणवृत्तिरेवापि नित्यत्वेन तद्व्यव
हारस्य सार्वदिकत्वप्रसिद्धेरित्याहुः ननु एवं सति न वस्तुतो विद्यावृत्तिः किं न येति
ति चेत् प्रौढवादेनेति दृष्टव्यं ननु मध्यकाले पि शुक्तौ रजतोत्पत्तिरस्तु न यापि न स्यात्
ध्यानत्विमिमां शंकामाह नन्वेवं शुक्तिरजतादिमिथ्यात्वमपरोक्षाकारावृत्ति रेव प्रमाण
मित्यभिप्रेत्य सत्यापत्ति निरूपणस्य परं हरति एवमिति द्विधा या यावत्तन्निरूपणाद्य
ति श्रुतेरिति नानृतमिति शोकमात्मविद्विद्वान् अत्रापि कस्मै वज्ञानं निवर्त्य तत्र पूर्ववत्तत्काल
स्य यावत्तदुपलभ्यावच्छिन्नमिथ्यात्वविशिष्टात्मा शोकवृद्धिनिवृत्तिगतत्वं तद्वत्तेषु पदेन लक्षण

त·सं·टी·
द्वि·प·
३७

37

कल्पितत्वेमानाभावात् तस्माद्विशिष्टस्यप्रमात्वादिकमितिसंगतमितिमतमाह शुक्ते
रजतवदिति यथाशुक्त्यज्ञानात्रजतंकल्पितंशुक्तौ तथात्माज्ञानात्स्वरूपेणप्रमाता
त्मन्यंतःकरणादिकमध्यस्तं तथाचाध्यस्तप्रयोगः अंतःकरणमध्यस्तंजडत्वात् दृश्यत्वाद्वा
विषयकत्वाच्च शुक्तिरजतवदिति हृदयमपिग्रहमसंदेहेतन्यादिश्रुतेश्च अंतःकरणमध्यस्तं
एतेनांतःकरणस्यकल्पितत्वेमानाभावोनिरस्तः एवंचांतःकरणाध्यासात्मासेस्तत्स्वरूपेण
ध्यस्तः अहंचेतनोहमितिचैतन्याध्यासस्यविवक्षितत्वात् नस्वरूपेणात्माध्यस्तःस
र्वसाक्षित्वाभावापत्तेःपरमार्थत्वात् उक्तश्रुतिसंनिधानात्वसाक्षित्वे एतत्सर्वमभि ले७
प्रेत्यश्रुत्यविरोधकपुरंदरिकाभ्यामुपनिषद्भाष्यकारमाह एवमहंप्रत्ययोपिनमिथ्याचारा
साक्षिणिप्रत्यगात्मन्यध्यस्तत्वेचप्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विषयत्वेनांतःकरणादि
दृश्यमस्तीति एवंचात्मन्यंतःकरणादिनाचात्मवैधर्म्याभावेप्याध्यात्मिकवैशिष्ट्यसं
भवाद्विशिष्टस्यप्रमात्वमुपपद्यतइतिभावः ननुात्मन्यंतःकरणमध्यस्तमितिमतेंऽता
द्रसंगतं अध्यस्तत्वानिरूपणात् तथाहि नतावद्दोषजन्यत्वं अविद्यायामव्याप्तेः दोषप्रमा
यामतिव्याप्तेश्च दोषस्यज्ञानेप्रमेयजनकत्वेनाऽध्यस्तत्वेमानाभावात् नचान्वयव्य राम·
तिरेकाभ्यांदोषस्याध्यस्तजनकत्वमितिवाच्यं तयोर्ज्ञानविषयतयान्यथासिद्धत्वात्तथान ३७
न्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणत्वावधारणात् तेनदोषस्योपादानत्वं प्रसक्तं प्र
मात्वविषयकत्वादोषाणामितितेनतद्विलक्षणत्वेनाननुगतत्वात् जन्यतावच्छेदकधर्मे

दोषसत्वे दोषप्रमोत्पत्तिसंभवेन दोषप्रमाया
दोषजन्यत्वं = ५ ग्रन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्व
शंकिपाधेतेन = २

त्वनारोपोपपत्तेः पार्थिवत्वमाह कर्त्रेति कृतिमानित्यर्थः कृतिः प्रयत्नः स च उत्साहः
भोगाश्रयो भोक्ता भोगः सुखदुःखानुभवः स च धर्माधर्मैकहेतुकः इदं प्रमातृत्वादिकं वि
५२ शिष्टस्यैव नात्मनः केवलस्य चान्तःकरणस्येति बोद्धव्यमिति भावः नैयायिकादयः केव
लस्यात्मनः प्रमातृत्वं वदन्ति तन्निरस्यति केवलस्येति साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च। अस
ङ्गो ह्ययं पुरुषः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूता
न्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते शरीरस्थो
ऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थि
तो देहे तथात्मा नोपलिप्यते इति श्रुतिस्मृतिवाक्यशतैः केवलस्य निरुपाधिकस्यात्मनो
ऽसङ्गत्वादिश्रवणात् तेन तस्य प्रमातृत्वादिकं नोपपद्यते अतो विशिष्टस्यैव तत् अन्यथात्म
नः स्वतःप्रामाण्यप्रसङ्गात् नैयायिकादीनामनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च ज्ञानस्य स्वज्ञानेन निवृत्त
योगाद् ज्ञानस्य ज्ञापकत्वेन कारकत्वायोगाच्च तस्माद् यौगिकादिमतमनुपपन्नमिति भा
वः ननु अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृत्वादिकं मन्तव्यं तदयुक्तम् आत्मनोऽसङ्गत्वेन निरवयवा
त्तया सावयवक्रियाश्रयेणान्तःकरणेन वैशिष्ट्यानुपपत्तेः तथा हि नानावस्थात्मनोऽन्तःकर
णेन संयोगः संभवति प्रागेव निरस्तत्वात् नापि तादात्म्यं तस्य भेदाभेदरूपत्वेन ज्ञानत्व
यासम्बन्धायोगात् किं चान्तःकरणस्य सावयवत्वेन निर्विशेषस्यापि सम्बन्धेन तत्सम्बद्धानांशेनिवृ
त्ते तेनात्मनोऽनिर्मोक्षः प्रसज्येत तथा च मोक्षशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः अन्तःकरणस्य

एकस्यकस्यचिदित्यर्थः आद्यं विकल्पं दूषयति यद्येकल्पतदापि प्रातीतिकस्येदं लक्षणं पुनर्व्यावहारिकस्येति विकल्प्य नाद्य इत्याह नद्यविके ५

अ॰ सि॰ टी॰
द्वि॰ प॰

विषयः सुखे दृष्टेन सुखं तु भवतर जतेन सजातीयः एतज्जनने नैकजातीयः सुखं दृष्टत्वान्न।
यिकत्वेन तन्मित्येतत् यत्तन्निष्कर्षः प्रमाणजन्यज्ञानाविषयत्वे सति सुखं दृष्टत्वान्नयि
करणान्तर्मयस्साध्यत्वमिति सुखेदत्वाभावेः मिलवोस्य इति व्याप्तिः उत्तरत्वाभा
वेस्वप्रमाणाधीनविसर्गगाहि प्रतिव्याप्तिरतो विशेषणमर्थवत् ननु तननावेदकप्र ८४
माणं विवहिते उत व्यावहारिके वा प्रातीतिकत्वलक्षणं प्रातीतिकव्यावहारिकयोरन्या
न्यासयोरसाधारणं साधारणं वा नाद्यः प्रातीतिकलक्षणे व्यावहारिकाध्यासेति।
38 व्याप्तिः स्यात् व्यावहारिकलक्षणेरत्नरत्रातिव्याप्तिः स्यादुभयोः प्रमाणजन्यज्ञाना
विषयत्वात् न द्वितीयः धर्माधर्मयोरव्याप्तेः तयोर्ननावेदकश्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वा
त् ननु तदिहे ज्ञसव्यतिरिक्तमसमवे स्वाध्यत्वेनन तयोरेपलक्षत्वात् नापि तृतीयः व्यावहारिकस्यमाला पक्षः=८
उक्तत्रिविभागोनुपपत्तेः किंच प्रमाणजन्यज्ञाने मात्रि चेतन्यं विवक्षितं किं वावृत्तिरः
न नाद्यः जीवेश्वराद्यप्रापतेः न द्वितीयः वेदान्तेतिव्याप्ते जडस्य स्वरूपविषयत्वासंभवा
पत्तेः तस्मादेतल्लक्षणमनुपपन्नमिति मैवं ननावेदकमेवानुप्रमाणं विवक्षितं नतु राम॰
तत्वमस्यादिवाक्यं तदजन्यज्ञाने सत्त्वमिव्याप्तिः वेतन्यं तादृशविषयत्वं धरादेः प्रातिभासिकत्र।
जनादेरेवचर्तनतदितिनाव्याप्तिर्नेचासंभवः व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणलक्ष ३६
णत्वात् नचातिव्याप्तिः नच धर्माधर्मयोरनावेदकश्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वाद्या
प्तिरितिवाच्यं ऐकात्म्यबोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यातिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वनावेदक

द्विविध इति विभागो नोपपद्यते इति भावः =७ वृत्तिज्ञानविषयत्वात् =८ जडपदार्थस्य घटादेः स्वस्वावच्छिन्नचैतन्यविषयावच्छिन्नचेतनयोरेकत्वरूपं ...
अध्यस्तत्वात् जीवोनल्पस्तमिन् ... विषयत्वाभाव इत्यर्थः =९ ... वृत्तिज्ञानविषयत्वरूपलक्षण...

इंद्रियसंसर्ग= दृष्टौ कत्वेन तदानीमाकारस्यादेव युक्तयोरपि तत्रिपकरणे तन्निराकृतत्वादिति भावः = १०

वपाच्च नापि संप्रयोगजन्यत्वेनेत्यनेन करणव्यापारत्वमधिष्ठानेन्द्रियसंनिकर्षस्या
भावात् न चाधिष्ठानसामान्यज्ञानेन संस्कारोद्बोधः सामान्यविशेषतेनात्राधिष्ठा
नसामान्यज्ञानस्य तु निरूपणात् नापि संस्कारजन्यत्वमध्यस्तस्य भावनाख्यसंस्कारस्य स्मृ
तिजनकत्वेनाध्यस्तत्वे मानाभावात् भ्रमभिन्नायामतिव्याप्तेश्च अत एव दोषसंप्रयो
गसंस्कारजन्यत्वेनेति तस्यापास्तं नापि भ्रमविषयत्वेनेत्यत्र भ्रमस्यानिरूपणात् न ग्राह्यं ने
तावत्संस्कारजन्यज्ञानत्वं भ्रमत्वे स्मरणावतिव्याप्तेः न चतत्वात्र जन्यत्वेनैव विवक्ष्यं नो
हे सतिव्याप्तेः नाप्यधिकरणप्रकारकज्ञानेनेत्यत्र बुद्धेरूपमिथ्यात्वप्रमायामतिव्या
प्तेः नाप्यसदुपयज्ञानेनेत्यत्र अतीतानागतज्ञाने अतिव्याप्तेः अतीतत्वे नामवर्तमानध्वंस
प्रतियोगित्वे अनागतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं ननु भ्रमस्याध्यसदुपयज्ञा
नत्वेनेतिव्याप्तिर्वेत्यत्र लेयापिता अत एव विशेष्यावृत्तिप्रकारकं तदभाववति तत्प्रकार
कत्वेनानतिव्याप्तेः तस्मात् भ्रमविषयत्वे यथ्यस्तत्वमिथ्यात्वं चाह अध्यासो नामेति
न त्वाधाराध्यासे व्याप्तिरितिवाच्यं अवभासपदं इति कर्मणि त्वा संपितत्वं भवात् तत्र अ
धिकरणत्वानारोपाधिकरणे अवभासमानत्वम धर्म नाहत्वाधिकरणेः अव
भासत्वेज्ञानस्मेति ज्ञानाध्यासयोरुपलक्षणमसन्वयः अतीतानन्दाप्यव्याप्यतिव्याप्ति
र्वेति भावः यथ्यासं विभजते स चेति द्विविधमेवाह ज्ञानेति ज्ञानाध्यासं स्वरूपति तेन
ति यथाध्यासं लक्षयति प्रमाणेति प्रमाणेन प्रमया बाध्यत्वमेवमज्ञानस्य दूनेन स
भावात् अधिकरणप्रकारकज्ञानत्वं ... लक्षणं तस्मात् ... लक्षणेषु तेस्तु पानि व्युत्पत्र
ति समात्मके ज्ञाने गमनादतिव्याप्तिरिति भावः = ७

पूर्वं दृष्टं च मयाक्तिस्य दोषप्राणमिदं अस्मिन्नपरे इति प्रत्यभिज्ञायां पूर्वकालीनदर्शनसाक्षीत्वेन तद्विषयत्वेपि विषयतासंप्रयोगजन्यदर्शनविषयत्वाभावेनोक्तकाल
१११२ तत्पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वान्नाव्याप्तिर्न च घटादावतिव्याप्तिर्दृष्टं घट इति ज्ञाने कालेपि घटत्वप्रकारकत्वेन सन्निकर्षगोचरत्वमुपहितत्वमुपहितविशेष्ये तद्विषय
त्वाभावादिति भावः॥

नुभववदेवमप्यस्तु तत्तत्र किमित्याह तथा चेति अपरेत दोषसंप्रयोगसंस्कारजन्यत्वम
त·सं·टी· प्यस्त्वतोनिवर्तेत इत्याशयः इदं लक्षणं प्रमाणोनिकायावहारिकाध्यासस्याधार
द्वि·प· णं न चाविद्याध्यासेऽव्याप्तिरिति वाच्यं तस्यानुलक्ष्यत्वात् कार्याध्यासस्यैवानंघेहेतनपा
लिलक्षितत्वेनैव सिद्धेर्लक्षणं न च विशेषणवैयर्थ्यं लक्षणम् यस्मान्नैवविदितत्वा
३१९ त् तथाहि दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वे संप्रयोगजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं चेति
तत्र संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमित्युक्ते स्मरणादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय दोषजन्येति ताव
न्मात्रोक्ते दोषप्रमायामतिव्याप्तिः द्विविधो दोषः प्रमातृदोषो विषयदोषः करणदोषश्च
39 ति रागादिराद्यः सादृश्यादिर्द्वितीयः काचादिस्तृतीयः प्रमातृविषयस्य कारणत्वेन
साधारणत्वेन प्रमायाः दोषजन्यत्वेनातिव्याप्तिः स्यादेव तद्वारणाय संस्कारज
न्येति न च दोषत्वेन दोषजन्यत्वविवक्षायां तत्र रदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं दोषत्वस्यान
नुगतत्वेन तदवच्छिन्ने न च दोषसंस्कारयोर्जनकत्वेन कथमध्यस्तत्वज्ञानविषयमि
ति वाच्यं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोः पूर्वप्रमायां कारणत्वावधारणात् न च तदन्वय
व्यतिरेकयोर्ज्ञानविषयत्वमन्यथासिद्धत्वेन नाभ्यांनयाः प्रतिकर्यं कारणत्वावधा सम·
रणमिति वाच्यं विनिगमनाविरहेणोभयत्रैव हेतुत्वे बाधकाभावात् तस्माद्दोषजन्यत्वे स ३१९
ति संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति निरवद्यं तथाहि द्वितीयेपि स्मरणादावतिव्याप्तिपरिहारा
य संप्रयोगजन्यत्वे सतीति तावन्मात्रोक्ते प्रमायामतिव्याप्तिस्तद्वारणाय रदलं नैवं समपि स्मृ

अत्र दृ लवैयर्थ्योपयोगी काचकामलादिनेत्रगतदोषः॥९
त॥

घपदेरिति ग्रंथभावः अध्यासे सर्वज्ञानमवश्यं हेतुर्वाच्यः स च भ्रमप्रमासाधारणत्वेन लाघवात् एवं च घटादेः पूर्वज्ञानानभ्युपगमे अज्ञातत्वासंभवाद् अज्ञातः
घटादेरिति ग्रंथभावः अध्यासे सर्वज्ञानमवश्यं हेतुर्वाच्यः ... प्रमाणत्वेन तज्जन्यज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वं तद्विषयत्वं घटादिष्विति
अभ्युपगमे तु घटादिज्ञानजनकतत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याज्ञाततापिधायकत्वाभावेन ... वृत्त्युपहितत्वे ... भावात् तत्रापि च शुक्तिकादिप्रत्यक्ष ॥
॥ अज्ञातः शुक्तिकादिविशेषणत्वगोचरवृत्त्यनुपहितत्वं च भ्रमकाले शुक्तित्वप्रकारक ... प्रसंगात् ॥

नानुपपत्तेरनोप्यमाणमपोंशानातिरिति तन्नणसंगतमेवेति अयमनुप्रमाणजन्यज्ञा
नविषयत्वे सति श्वेतरत्वानुपयिकारणत्वेनातीतिकाध्यासस्य लक्षणं अबाधप्रमाणमत्ता
नापवाधत्वं विवक्षितं नचैवं शुक्तिरजतादेरज्ञानेन बाधाभावात् न चातिव्याप्तिरिति वाच्यं प्रमाण
जन्यज्ञानविषयत्वं भिन्नेनानाज्ञानगोचरत्वमनुपहितेविशेषणेनाविषयत्वं विवक्षितं
शुक्तिरजतस्याज्ञानव्याप्तिः शुक्तिरजतादेस्तथात्वेन अत्यंतमसंभवस्तथाप्रकाशकत्वेन
नेराभावान् अज्ञानगोचरत्वमनुपहितस्मिरमाकारत्वमनुपहितेविशेषणेनाविषयत्वे
पत्वं शुक्तिरजतादेवतेते नवाज्ञानानेः कारणत्वे नाशातिभासिकत्वानेअव्याप्तिरिति वा
च्यं तथापि सदेत्यादिहिण्णनुम समानानेनन्दरहत्वेनाज्ञानान् निः नवय वेदरहत्वेनासप्टवी
कालीनेदर्शनेस्मानि चेनस्मरनुहितविधिकारणत्वेन अज्ञानादिपुनाशः एव व्याप्तिरिति वाच्य
मासत्वनीहिनेषु प्रातिभासिकत्वेऽपि सारदृश्यापामवाधितत्वेन व्यावहारिकत्वात् एवं च स
प्रत्ययामेपियोजनीयं अद्वा श्वेतरत्वेनामविषयप्रमाणप्रयोजकदर्शनविषयत्वे विव
क्षिते अप्रमात्मत्वेन करणे व्याप्ति रतिव्याप्तिर्वा अयं निष्कर्षः अज्ञानगोचरत्वमनुपहित
त्वमनुपहितन विशेषणेनाविषयत्वे सति विषयसत्ता प्रयोजक दर्शनविषयत्वं नविषयत्वे
प्रातिभासिकलक्षणं तद्भिन्नत्वे व्यावहारिकाध्यासलक्षणमिति वदेति अर्थाध्यास
विभजते सोपीति प्रातीतिकस्य लक्षणमाह नेवेति नश्चेदाहरणमाह यथेति व्यावहारि
काध्यासलक्षणमाह प्रातीतिकेति प्रतीतिकाले भवः प्रातीतिकः तदुदाहरणं यथेति न

नवनुभवकाले रजतादेरव्यवाधितत्वाभावात् भयत्वी
तामेवेति भावः तद्भावे हेतुघटादेरनात्मत्वमिति
तत्त्वनुपहितविशेषणेनाविषयत्वस्य ... मानि ...

स्मृतेन विशदयति यद्येति उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः न चाभूतले घटो नास्तीति घटा
ते॰सं॰टी॰ भावप्रमाजायते इति योजना ननु तर्कसहकारिणानुपलब्धिसहकृतेन प्रत्यक्षेणाभा
द्वि॰प॰ वग्रहणसंभवात् किमनुपलब्धेः पृथक्प्रमाणत्वं किमर्थं कल्पनीयं गौरवात् नैवं हि यस्मा
धिकरणग्रहणे प्रतियोगिनाभावेन सह संनिकर्षाभावान्न समाकरणेनानुपपत्ते
५० रनुपलब्धेर्मानान्तरत्वमेवेति कल्पयामीति वाच्यं इंद्रियेणाभावग्रहणे अधिकरणग्रहण
स्यावश्यकत्वात्तस्यापि तेनोपपत्तेः संयोगाद्यभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावसंनिकर्षसंभवा
न च घटादिप्रत्यक्षेणैवाभावप्रमासंभवात् किमनुपलब्धेर्मानान्तरत्वकल्पनयेति नैयायि
मा॰शं॰का॰ ८ कादीनां मतं निराकरोति नैवेति अभावप्रमासमर्थः एवकारव्यवच्छेद्यमाह नेति करण
40 मिमनुपलब्ध्याने नयावत्करणं नेन्द्रियमिति योजना प्रतिज्ञाने चैवहेतुमाह नयतीति ननु यु
धिकरणज्ञानस्यावश्यकत्वात्तदिन्द्रियस्य तत्रोपयोगेन किमभावांश इत्याह यत्र भावेनेति ननु इ
याभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः संनिकर्षः इति वाच्य संनिकर्षो नाम संबंधः स च संबं
धिनोर्भिन्नं उभयाश्रितं च कश्च विशेषणविशेष्यभावस्यान्यथाता तथाहि विशेष
राम॰ णस्य भावो विशेषणता विशेष्यस्य भावो विशेष्यता न तावत्तदुभयं विशेषणविशेष्यस्व
रूपमेव नातिरिक्तं इष्टं तेषु प्रमाणाभावात् स्वरूपं तु प्रत्येकं विशेषणविशेष्ययोः संबंधा ५०॥
द्विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेति द्वयोः संबंधः द्वयोरनेकस्मात् संबंधलक्षणानाक्रान्ता
त्वाद्विशेषणविशेष्यभावः संबंधः किं च अवच्छिन्नमात्रस्याभावोऽपि स्वरूपेणानन्वयात्सा

भिन्नायामतिव्याप्तिस्तत्रोक्तलक्षणासत्त्वे नित्रवाच्यं नहि तत्र नैमित्तिकविशेषणत्वं संभवो
गमाहेनाद्विषयाने इन्द्रियसन्निकर्षं उक्तत्वाने नवत्वं मनसः करणत्वात्सेव्याप्तिः न हि प्रत्यक्षत्वे इ
मसन्निकर्षाभावादिति वाच्यं तत्रापि ज्ञानसामान्यज्ञानस्यैव सन्निकर्षत्वेन विवक्षितत्वात्
नच प्रत्यगात्मनो विषयत्वस्य निःसामान्यविशेषणतया कथं तत्सामान्यज्ञानेन तस्य ग्रहणमिति
वाच्यं वाच्यत्वस्य तस्याभावेऽप्यविघकसामान्यविशेषभावस्य सत्त्वात् यथा वा संप्र
योगजन्यत्वे सति दोषजन्यत्वं लक्षणं तत्र समस्तं तस्मादिदं सोऽपि लक्षणं समंजसमिति उक्ता
भिप्रायं भाष्यलक्षणे योजनीयमिति भाष्यकारैरुक्तत्वं लक्षणमुदाहरन्तीति भाष्य रा९
लक्षणं व्याचष्टे अस्यार्थ इति ज्ञानात्प्रमप लक्षणं योजयति स्मरणमिति स्मृतेः रूपमिव
रूपमस्येति स्मर्तृरूपः स्मृतिसदृशो ग्रहणाभासः स्मरणाभासयोः संस्कारजन्यत्वेन तयोः सा
दृश्यमित्याह संस्कारेति ननु पूर्वदृष्टरजतादेरन्यत्र विद्यमानत्वेन तत्सन्निकर्षाभावात्पर
त्रावभासे दोषपूर्वदृष्टरजताद्यवभासः कथं स्यादित्याशंक्य पूर्वदृष्टे [illegible] संयोगावा
ह पूर्वेति पूर्वदृष्टेन रजतादिना रजतत्वेन सजातीयस्य समकालीनस्य ग्रहणमिति वचनोपपत्त्या
तस्यावभासः स्मरणरूपः अर्थाध्यासे लक्षणं योजयति अर्थ इति पूर्वेति पूर्वदृष्टरजतानां ध्यार्थ
सर्थः एवं चानेककारणस्याध्यस्ततया प्रमाणत्वादिर्वाध्यस्य सिद्धमिति न सूपपद्यते स्मरणाना
ध्यवमेतत्स्वपोपपत्तिरित्यपि प्रसंगतयापि निरूपणमुपसंहरति एवमिति के
ष्वाप्यासमभावप्रमाणानिरूपयति अभावेति अनुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वमुदाहरण

आदिशब्देन कौशल्यादिकपरिमाणाग्रहणं=६

त्र प्रमाभेदं निरूप्य किं तत्करणमिति जिज्ञासायां तल्लक्षयति अनुमाधारेति अस्त्र प्रत्यक्षं निरा
न.सं.टी. सिवारणाय प्रमासाधारणेति विशेषणं ननु करणस्य कारणत्वे विशेषणाकारणसामान्यघटितं
द्वि.प. ज्ञानं हि यो योत्पद्यते तस्य यो कारणसामान्यलक्षयति नियतेति नियतत्वं च स्वरूपं भाविते।
कार्यान्पतेः प्राक्कालाधिकरणत्वे पूर्ववर्तित्वं ननु प्रागभावोपलक्षितसमयत्वे प्रागभाव।
४२ स्यानेनैकाचानत् इदं कारणसामान्यलक्षणं ननु यावन्तो विभागजगगनपरिमा। परत्वाल्प=५
णादौ वाति व्याप्तिस्तेषां कुत्रापि हेतुत्वादित्याशङ्क्य प्रागेव परमाणुवादस्य निरस्तत्वेन तया
41 विभागजत्वासिद्धेः गगनादेः कार्यत्वाभावात् निरूपितत्वेन तत्परिमाणस्यापि कारणत्वसम्भवा टि७
त् कालस्याविघातसंबंधाति विज्ञत्वेमानाभावात् तत्परिमाणेनास्यैव व्याप्तत्वाभावात्ति विज्ञः
कालस्याप्यपितस्य घटादात्मकत्वयात्तद्भिन्नत्वे मानाभावात् तेनैव सर्वे व्याख्याताः वहारोपपत्ते
टि८ स्तत्परिमाणस्यापि कारणत्वसत्त्वेन दिक्परिमाणकारणत्वादयानन्तत्परिमाणमिति व्याप्तिः सत्। टि
माणत्वेऽविभुत्वे मानाभावात् बाधकसद्भावात् श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च श्रुत्यात्मस्य कार्यत्व
वगमे नोतः करणपरिमाणस्यापि कारणत्वमस्त्येवेति न कुत्राप्यतिव्याप्तिः विशेषल
क्षणं तु अनन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वे तच्चाऽत्रिविधं रादिकं प्रतिसिद्धादेः अनन्यथासिद्धत्वा त्वं८ सम.
म अन्यान्वयव्यतिरेकानुपजीव्यत्वमवगतिरेकप्रतियोगित्वं अन्यथासिद्धत्वं त्रिविधेण का ४२
रणं विभजते तदिति नच समवायिकारणसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति त्रे
विध्ये वक्तव्ये कथं द्वैविध्योक्तिरिति वाच्यं पञ्चादश्यामपरिभाषायामसमवायिकारणं समवा

ननु कॢप्तगौरवस्यादुष्टत्वादस्तु गौरवमित्याशंक्याह किं चेति = २

वच्छविशेषणत्वात् नन्वेवं इन्द्रियसंबद्धविशेषणताभावग्रहहेतुरिति वाच्यं परंपरयाऽनपे
क्षितत्वात् नन्वस्तु तर्हि हेतुरिति वाच्यं गौरवात् किं चाप्रसन्निकर्षे न कल्पने मानाभा
वात् प्रमाभावप्रमाणान्तरानुपपत्तेः नन्वसमवायसम्बद्धविशेषणतायाः क्रमेण ना भा
वाग्रिमाभावप्रसङ्गो नेति वाच्यं समवायस्य प्रागेव निरस्तत्वात् किं च विशेषणतायाः स
न्निकर्षत्वे तेनैव समवेतसमवेतादिग्रहसम्भवे समवायादेः संनिकर्षत्वं न सिध्येत्
न चेष्टापत्तिः प्रसिद्धत्वात् नन्विन्द्रियाणां भावपदार्थग्रहणे संयोगादिः सन्निकर्षः अभा
वग्रहणे विशेषणतेति वाच्यं विनिगमकाभावात् न चानुपलब्धेर्मानान्तरत्वकल्पना
यां गौरवं तेनैवेति वाच्यं वैपरीत्यात् न चास्ति इन्द्रियस्याभावप्रमायां कारणत्वे कॢप्ते योग्या
नुपलब्धेः करणत्वं च कल्पनीयं प्रमेयत्वसम्भवेऽनुयोगात् विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वं च कल्प
नीयमिति नवपदे कल्पनात्रयं अस्माकं तु अनुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वमात्रं कल्पनीयमिति
सिद्धत्वात् तस्याः करणत्वे कल्प्यमानस्य तत्र कल्प्यते तथाहि
येनाभावग्राहकं तदसंनिकृष्टत्वात् यत्तु पटसन्निकृष्टं न तत्तद्ग्राहकं यथा योग्यासंनिकृष्ट
चक्षुः गोधाग्राहकमिति न चाप्रयोजकत्वं बाधितपदार्थस्यापि ग्राहकत्वापत्तेः नन्वेवं
सिद्धिः सन्निकर्षाभावस्योपपादितत्वात् न च भावग्राहकत्वमुपाधिः हेतोः साध्यव्या
पकत्वात् हेतोः साधनव्यापकत्वाच्च न स्मादिन्द्रियेणाभावग्रहः अभावप्रमाकरणत्वे
नानुपलब्धेर्मानान्तरत्वमिति भावः प्रमाणान्तरत्वकरणप्रमाणत्वमस्माकं तद्वत्

इन्द्रियरूपे = २

त.सं.टी.
द्वि.प.
५२
42

नुपपत्तेः चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रकृत्यादेः प्रवृत्तेर्लोके दृष्टत्वात् दृष्टानुरोधेनादृष्टकल्प
नायाः सावकाशत्वात् मन्वादिस्मृतिमूलतया नो हि वेदे निर्मूलकापिलादिस्मृतेरप्रमा
णत्वाच्च प्रधानादिकल्पनानुपपत्तेः नैवेदमप्यसंगतं ब्रह्मणः कथं जगदुपादानत्वम्
निर्विकारत्वात् अनिर्वचनीयमायोपहितं ब्रह्मोपाधिप्राधान्येनोपादानं ज्ञानशक्तिमदुपहि
तस्वरूपप्राधान्येन निमित्तं चेत्यभ्युपगमादविरोधः तदिदमुक्तमुपाधिप्राधान्येनेति।
स्वावरणहिशक्तिमन्मायो[पा]पाधिप्राधान्येनेत्यर्थः सेति ज्ञानशक्तिमन्मायोपहितप्र
धान्येनेत्यर्थः ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह तदिति ऐक्षतेत्यनेनेति निमि
त्तत्वमवगम्यते बहु स्यामिति बहुभवनश्रवणेनोपादानत्वमन्यथा तदनुपपत्तेः प्रधा
नादेरीक्षणाद्यसंभवेनाशब्दत्वात् प्रामाणिकत्वेन न जगत्कारणत्वमीक्षतेर्नाशब्दमि
तिन्यायाच्चेति भावः ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे व्याससूत्रं संवादयति प्रकृतिश्चे
समन्वये चतुर्थपादे स्थितं जन्माद्यस्य यत इत्यस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो लक्षणं ज
गत्कारणत्वं निर्णीतं तत्किं निमित्तत्वमात्रं उत उपादानत्वमपीति विषये संदेहे ईक्षत्या
दिना ब्रह्मणः कर्तृत्वावगमात् लोके घटादिभिन्नस्य कुलालादेरेव घटादिकर्तृत्वदर्शनाच्च
ब्रह्म जगतो निमित्तमेव अन्यदेवोपादानमिति प्राप्ते अभिधीयते ब्रह्म जगतः प्रकृतिरुपा
दानं निमित्तं च भवति कुतः प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमवि
ज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाय यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिदृष्टा

राम.
५२

यस्य हेतुत्वेन निरूपितत्वेन समवायिकारणत्वमिष्टं तन्नित्यस्य तत्र समवायिकारणस्य सुतरामसि-
द्धेस्तस्मात् द्वैविध्योक्तिः रुचितेति [illegible] ति भावः उपादानकारणं तद्भवति कार्यमिति कार्यता-
दात्म्यापन्नं कार्यान्वितं मन्तव्यमिति यत्र समवाय्यादिकार्यं निमित्तकारणं तु निमित्तका-
रणमात्रमिति शेषणं तूपादानत्वव्याप्तिनिवारणाय हेतुनोपन्यस्तमुदाहरणमाह यथेति निमि- तिष्
त्तकारणं तद्भवति कार्यानुकूलेति नच जगदुपादाने ब्रह्मण्यव्याप्तिरिति वाच्यं तस्याभि-
न्ननिमित्तोपादानत्वस्य विवक्षितत्वेन तत्र सत्त्वात् नचारण्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं तेषा-
मुद्देश्यस्य कार्यानुकूलव्यापारस्य सत्त्वात् ब्रह्मकोपि दोष इति भावः ननु ब्रह्मणस्तन्न त-
था कार्यप्रपञ्चस्य जडत्वात् तदुपादानत्वेन तद्विलक्षणतया कथं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं नचवस्तु-
न्येकसमाधिगम्यत्वया धर्माधर्मवद्ब्रह्मणो नातिशयाकनोपपत्तौ ग्रीहोदोष इति वाच्यं उपपत्ति-
विरोधे श्रुत्यर्थनिर्णयायोगात् अन्यथा मीमांसारम्भप्रसङ्गात् नचतन्निमित्तमपि तन्न
भवति प्रसङ्गत्वादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् तस्मात् जडस्य जडस्यैवोपादानत्वं युक्तं न ब्रह्म ।
नचश्रुतिविरोधः स्वरतिन्यायविरोधे श्रुतेरर्थान्तरत्वोपपत्तेरिति वदन्तं सांख्यं प्रत्याह
ब्रह्मेति येन नानात्वप्ररूपाद्येन तन्मस्य केयपादेरचेतनात्मपादेश्च तनमस्य हेतुत्वं कादेरस्य
नेदं हेतुत्वात् तद्वरणत्वहेतो रप्रयोजकत्वात् कोपपत्तेर्माद्दिश्रुत्या ब्रह्मण उपादानत्वाव-
गमेन श्रुतिविरोधे केवलोपपत्तेरप्रमाणत्वात् मीमांसारम्भोपपत्तेः श्रुत्यनुकूल-
न्यायस्यैव प्रमाणत्वात् सुतरामेव जगदुपादाने तत्प्रधानं तस्माच्चेतनस्य सांतन्नेयणे हेमाय ।

न॰ प्र॰ दी॰

द्वि॰ दी॰

५३

43

न चेष्टापत्तिः आलोकादेरभावस्यानुमानगम्यत्वाभ्युपगमात् तस्माद्योग्यतायां निर्वक्तुमश-
क्यत्वेन योग्यानुपलब्ध्या नास्तीह घट इति प्रत्यक्षेणाभावो गृह्यत इत्यसंगतमेव किं च
तदभावग्रहः न चास्ममते केवलाधिकरणव्यतिरेकेणाभावस्याभावात् न च प्रत्यक्षेणैवानु-
भूयत इति योग्यानुपलब्धिकरणिकाभावप्रमेत्युक्तमनुपपन्नमिति वदेन प्रमाकरणेनिग-
कत्वेन किं न प्रतियोगिसत्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वमनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यभिप्रेतं त्रि-
वेचनमस्याप्येवं तत्र यत्र भावो गृह्यते तस्मात् घटोऽस्यादिना न प्राचामत्वमेतद्विशेषणं तस्मा-
न्नहि तत्र सत्ववदुपलभ्येतेति तर्कितेन प्रतियोगिन्यपि पिशाचवत्सत्वेन तदनुपलब्धेः प्रसंजन-
संभवात् योग्यवृत्तिज्ञाने योग्यता तु योग्यानुपलब्धाविति पिशाचान्योन्याभावस-
ग्रहणं संभवत्येव स्तम्भे पिशाचधर्माध्यारोपात् तेन तदनुपलब्धेर्यथा प्रत्यक्षत्वानुमयोग्यत्वान्न तद्य-
तदभावो नानुपलब्धिगम्यः किं त्वनुमानगम्यः न च केवलाधिकरणव्यतिरेकेणाभाव-
प्रत्यनास्तीति व्यवहर्तव्यानुपलब्ध्याप्यतलेष्वघटोनास्तीत्याधाराधेयभावानुभवस्तथा
वेऽन्नोऽनन्तानां नहि तद्वचनस्याधिकरणमन्यवति तस्मादधिकरणातिरिक्ताभावो मेव सर्वं
योग्यानुपलब्ध्या गृह्यत इति न करणिकाभावप्रमेत्युक्तमसंगतमिति विभावः ननु एवमपि
ज्ञातानुपलब्ध्या भावो गृह्यतेऽज्ञातानुपलब्ध्या वा नाद्यः अनवस्थाप्रसंगात् नाद्वितीयः
सर्वदा भावग्रहणप्रसंगात् तेनानुपलब्धिकरणकत्वमभावप्रमायामसंगतमिति चेन्न ज्ञाता-
नुपलब्धेरेवाभावप्रमाकरणत्वात् न चानवस्था उपलब्ध्यभावस्य प्रमान्तरनिष्ठतया तत्राज्ञान

प्रतियोगिनः सत्वप्रसक्तियोग्यत्वं न तु अतिरिक्तं तत्र तत्र प्रतियोगिसत्वे प्रतियोगितया गृह्येतेति सत्वं प्रसक्तं ॥ ५

रा॰ कं॰

५३

कं२

नयाचेति ननुक्तमिन्द्रियस्यैवाभावप्रमाकरणत्वोपपत्तावनुपलब्धेः किमर्थं करणत्वं कल्पनीयमित्याशङ्क्याह

नः त्रसरेणोः भिन्ननिमित्तोपादानत्वेऽपि नवो रत्नपरोधो भवमन्यथानहि रोधः स्यात् नदैत
नवकुस्वाभिन्याद्दिसुस्यात प्रतिपादनाच्च प्रागागमप्रामाण्ये ऽर्थे लौकिककुलालादिदृष्टान्तस्या
प्रस्यानवतारा च तस्मात् क्वचिदेव जगतः प्रकृतिर्निमित्तं चेति कारणद्वयनिर्देशे तु कारणं
प्रकारान्तरेणाविभजते तद्भिन्नेति कार्येति कार्यतानवच्छेदकावच्छिन्नकार्यानुत्पादकत्वे सति
कार्यविशेषोत्पादकमसाधारणकारणमित्यर्थः अंतर्वकारणलक्षणं प्रकृते किमायातमित्य
आकाङ्क्षायाम् तदेवेति असाधारणकारणमनुपलब्धिरित्यर्थः इन्द्रियस्याधिकरणज्ञानका
रणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् न तत्र करणत्वं संभवति न चाधिकरणज्ञानस्यापि तद्व्यापारत
यानेन्द्रियस्यान्यथासिद्धिरितिवाच्यं नहि कुलालपितुरपि घटं प्रति करणत्वप्रसंगात् उक्त
न्यायेन कुलालस्यापि तद्व्यापारत्वसंभवेन कुलालपितुरन्यथासिद्धः भावस्य वक्तुं शा
क्यत्वात् तस्मादिन्द्रियस्याभावप्रमाकरणत्वासंगतत्वेन तत्रानुपलब्धिरेव करणमि
ति भावः नन्वेवमनुपलब्धेरभावग्राहकत्वे [illegible] त्वेऽग्नानत्वनिधर्माधर्मानुपलब्ध्या भूत
लेऽपि तदभाववत् तदभावोऽपि गृह्येत न च योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वाभ्युपगमेन धर्मा
धर्मयोरयोग्यत्वात् तदनुपलब्ध्या न तदभावो न गृह्यत इति वाच्यं अनुपलब्धेर्योग्यताया या४
निर्वचनात् तथाहि किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः किं वा योग्ये
ऽधिकरणेऽनुपलब्धिः नाद्यः स्तंभे पिशाचाद्यभावस्यानुपलब्धेर्न स्यात् प्रतियो
गिनोऽयोग्यत्वात् न द्वितीयः आत्मनि धर्माधर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वप्रसंगात्

प्रतियोगिनो २ लघु गम्य२त्व २

क॰१

त॰ सं॰ टी॰ वभेदकत्वेनायामनेनाभाव त्वेनाप्रसंगात् तथाहि यथाप्रतियोगिन एकत्वेपि भ
द्वि॰ प॰ विष्यत्वादिकालभेदेन यथा प्रागभावादिभेदः एवं प्रमेयत्वादेरूपस्य एकत्वेपि वा नादि प्रतियो
५५ गितावच्छेदकभेदेनापि तदभावः सिद्ध्यत इत्यतो घटो नास्तीत्यनुभवबलात् पृथिवी घटो नास्ति
इत्यत्र घटो नास्तीत्यादौ तु भवत्यापि संभवात् नन्वेवं समभ्युपगम्यते तथापि प्रतियोगितावच्छे
दकभेदेनाभावभेदस्तु निरूपयति प्रतियोगिभेदेनैवाभावभेदो वाच्यस्तत्र घटत्वस्य
प्रतियोगिन एकत्वात् प्रतियोगिकाभावभेदो नास्त्येवेति तदृश्यत्वाभाव एकएवेति
सिद्धं नन्वद्य घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतेः घटो नास्ति घटो ध्वस्त इत्यत्र तिप्रतीतिबलात् घटप्र
भाव८ तद्वैविध्ये बलात्वप्रागभावध्वंसकत्वादेतः प्रमाणबलेन प्रागभावादयोपि स्वयमभ्युपेग
तव्याः प्रामाण्यसिद्धेः पूर्वक्षेनानन्तत्वनाश त्वाप्राभावामेवेति अन्यथा अक्तुवापि प्रमाणे
नवस्तुनिर्णयोनस्यात् तदुक्तं मानाधीनाविषामेयके स्याप्यनवस्थितेः कथं वा नाधि
कं मम्मतन निश्चयमानुयादिति तस्मान्नियोग्यके प्रमाणबलेन प्रागभावादि
भेदसिद्धिरित्यत आह भेदइति अभावभेदइत्यर्थः न च भविष्यतीत्यादिप्रमाणस्यापन्न
तानाकथंनट भावइतिवाच्यम् न हि भविष्यतीत्यादिप्रतीत्या भावोनुभूयते तथा तज्ज राम॰
यानुत्पन्नत्वेनाल किन्तु हि घटस्य भविष्यकालसत्तासंबंधः नैवं ध्वंसकालेनस्याभावः ५५
अस्यतत्प्रसंगात् नैवघटापत्तिः अप्रतः शशविषाणादेः तत्समनेरदर्शनेन तद्वत्यमनुपपत्तेः
सतोवाकथं न ह्युत्पत्तिः कारकव्यापारस्यैव व्यर्थादितिचेन्नकारणत्वाद्विद्यमानस्याभि

अभावः क इत्याकांक्षायां भावभिन्न इति अभावः क इत्याकांक्षायामभावभिन्न इत्यन्योन्याभावः = ३

स्य स्वप्रकाशत्वानिरूपितेन न तद्योगात् नन्वभावप्रमायामनुपलब्धिरेव करणं ननु कोऽय
मभावः नन्वभावत्वं भावादिषट्कान्योन्याभावः स विशेषादेरनेकत्वात् नापि भावभिन्नः सप्र
तस्य त्वप्रसिद्धत्वात् ननु भावत्वानिरूपणान्नानुपलब्धेर्मानान्तरत्वमनुपपन्नमित्याश
ङ्क्याह नञर्थ इति नञः नञर्थस्य स्वरूपं सहितत्वेन विपर्यासकत्वेनेति नञर्थोल्लेखिना साक्षा
त्संबन्धेन नञर्थोल्लेखि न धीविषयोऽभावः नास्तीति प्रत्ययविषयोऽभावः सेतु द्वा
दशविधः स्वपदार्थस्य प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधाभावमाचष्टे नान्यथाह सन्ने ति
एकप्रतियोगिकोऽभावो नानाभावप्रकृत नाहं सर्वेषां द्वादशानामेकरूपत्वाभावो वक्ष्या
मः प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्य स्वस्वेसमतत्वात् नन्वेकस्य प्रतियोगिनः प्रागभावा
दिभेदेनाभावभेदानुपपत्तेः नन्वादि प्रतियोगिभेदेनाभावभेदो वाच्यः प्रतियोगि
नोऽभावनिरूपकत्वेन तद्भेदे भेदेऽप्यभावभेदापत्तेः ननु प्रतियोगिभेदाभावेऽप्यप्र
तियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदोऽस्तु प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तत्रैव
एकत्वात् तत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि घटत्वस्यैकत्वात् कथं तद्भेदेनाभावभेद इति वाच्यं न
स्य वस्तुनः पक्षे पि विशिष्टाभेदविशिष्टरूपेणातद्रूपत्वसंभवात् नन्वादि भावविशिष्टकालसंबंधो
घटत्वं प्रागभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं भूतकालविशिष्टघटत्वं ध्वंसस्य भूतभविष्यद्वर्त
मानकालाव च्छिन्नघटत्वमत्यन्ताभावस्य केवलघटत्वमन्योन्याभावस्येति प्रतियोगितावा
च्छेदकभेदेन प्रतियोगिन्येकस्याभावभेदः संभवत्येवेति वेत्र प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभा

२

गभावद्भेदस्वपोरत्वेनैक्येऽप्यसंसर्गाभावान्योन्याभावावनवस्थप्रमभ्युपगमेनत्यो नन्वनन्तप्रमा
णाभावः सत्त्वेऽत्वेदोनान्तिवायौ रूपनाशोमायद्नुभवः नाहमौ सद्रः न्नमहेन सत्त्वलवा
दोनइत्याद्यनुभवश्च नन्वप्रमाणं उत्पत्तिविनाशकारणनिरूपणन्नाव नाशेनिमोव
सत्तपवर्त्तैकालिको नन्वोहनप्रतिविशेषसत्त्वमः भावो हेतु परत्वोपपत्तेः ग्रन्थाप्रम
त्वादिप्रमाणविरोधप्रसंगात् नन्वात्यन्ताभावान्योन्याभावावभ्युपगन्तव्यौ विनाशेक्या
ह यत्नादीनि किं तोपरमार्थिको उनभिव्यात्मभूतेना ग्रइत्याह मूढेतेति नन्वप्नमे भावा हेत
पयत्नमशितिनिवाच्य संकोचेमानाभावात् किंच ग्रभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीनेति
समसत्ताद रूपणेनेनत्यनतोऽकनयापारमार्थिकत्वं नसम्भवत्येव नन्वप्रतियोगिनः सत्त्वेन सत्त्वं
नस्य सहाज्ञानेकल्पितस्येन एतृत्सर्पेवत्निसत्त्वान्स्योपपादनात् नन्वप्रतियोगिनः
45 स्यात्वेनस्यज्ञानाधीनसत्ताकस्यवास्तवत्वेसंभवत्नोऽस्तितोपःपरिशिष्यते सत्तपवाभाव
स्यत्रैकालिकत्वेप्रमाणे कल्पितस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेननरस्योगात् नन्ववाप्याहामत्तनभवि
प्यहंन्नेमानकालेषु रूपानुपलब्ध्यानद्भावस्यत्रैकालिकत्वमितिवाच्यं नसत्यपिकल्पि
तस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेननरभावस्यापिकल्पितत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वानपपत्तेः यत्रत्नस्य
सर्वस्मादेवाभूदिति प्रमाणं तत्कालेसर्वस्मात्स्वमात्रनप्रतिपादनाच्च नन्वकालस्याविद्या
संबन्धरूपत्वेनसत्त्वेऽसर्वत्रवहागाभावेनसोपाधिककालस्यापिमदाभावेनयवहा
रकालेत्रैकालिकत्वेरूपाद्यभावस्य वाचादोविवहितमितिवाच्यं इष्टापत्तेः अन्योन्याभाव

बीजकत्वमात्रेण कारकव्यापारस्यार्थवत्तोपपत्तेरेतेन प्रागसतः सत्तायोगो वाच्य इत्यवग
सत्त्वे घोवोऽन्यानिरिति शङ्क्य नमस्माद्धविषयतो नितिप्रतीतेरन्यविषयत्वात् प्रागभावो तदुर्निरूपत्व
मत्त्वापेत्तनरमुपगमे श्रुतिसूत्रविरोधमाह नचाहीति इदं दमयमानेकार्यजाते यदग्र इदं
पूर्वं सदेवासीदिति कारणात्मना सत्त्वमवधार्यते कार्यस्य न प्रागसत्त्वं कार्यस्य प्रागनुत्पत्तेः
कारणात्मना सत्त्वात् वर्तमानकालेऽपि परमकारणात्मना सत्त्वमव्यतिरेकेण भावरूपत्वे
सत्त्वेनेष्टत्वात् यद्यपि प्रागभावः श्रुत्या केवलं नेति श्रुतिसूत्रविरोधः स्यात् नन्वस्तु तर्हि तदुप
इत्यर्थः एतेन सर्वकार्यं सत्समवायिकारणनिष्ठाभावप्रतियोगिकार्यत्वात् इतरकेणि
कार्यवदिति शङ्क्य श्रुतिसूत्राभ्यां हेतोर्बाधितविषयत्वात् सत्कार्यवादस्य प्रामाणिकत्वे
तेनासत्त्वे निराकृते तेन वानुमानानामनुपपत्तेश्च नेति नानुपपत्तेरभावाच्च ननु न
सिद्धिरिति शङ्कनत्वध्वंसोऽपि तुनिरूप इत्याह प्रागिति इदमसत् कार्यमेतत् इदं सदेव
यद्दे ततो बीजांकुरवत्स्वाहानादित्वेन मत्वे सोमेदम् इदमग्र आसीत् इदं वा इदमग्र आसीत् अस
वा इदमग्र एवास आसीत् नासतो विद्यते भाव इत्यादि श्रुतिस्मृतिवाक्यैः सदेव
प्रलीनमपि जगतः कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन कार्यस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् तत्र हि
रोधप्रसंगात् ध्वंसोऽपि तु निरूपः नन्वन्वये रोधप्रसङ्गे तत्प्रतीतेः कारणमिति चेन्न तस्याः
तिरोभावमात्रविषयत्वोपपत्तेः श्रुत्यादिबाधे नानुमानादि प्रमाणं तत्र ननु न ते
ऽतीतस्य सम्भवत्वोपपत्तेः श्रुतिभावः ननु श्रुतिस्मृतिविरोधेन युक्तिविरोधेन च प्रा

त.चि.टी.
द्वि.ख.
५६

घटानयनादेशोनेतिनेति स्पष्टत्वेनेतिनेत्यान्तेनेति श्रुतयोगरहिते ननु श्रुतिप्रतिपादितत्व
येऽचैनेनाभावस्यकथं पारमार्थिकत्वं प्रतियोगिनः प्रपंचस्यकल्पितत्वेन प्रतियोगिस
त्ताधीनात्मनाकस्मतत्वयोगात् ब्रह्मणोनितिरिक्तस्यपारमार्थिकत्वे द्वैतश्रुत्याविरोधापत्तेश्च
साधारणारोपितात्मनाभावस्याधिष्ठानमात्रत्वेन पारमार्थिकत्वमुपपद्यतइत्याह सचेति
नचारोपितात्मनाभावस्याधिष्ठानमात्रत्वाभ्युपगमेनुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमसंविरोधः
स्यादितिवाच्यं नेहनानास्तीति श्रुतिसिद्धस्यमानस्यात्मनाभावस्याधिष्ठानमात्रत्वमभ्यु भूयइ
पगम्यमानः नस्वरूपत्वादिस्वमानमनाकस्मत्वंवहारिकत्वेनाभ्युपगतत्वादिवदधिष्ठानविलक्ष
णत्वात्किंतुजगदधिष्ठानेब्रह्मणिनेत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितप्रपंचात्मनाभावस्याधिष्ठान
मात्रत्वेप्रतिपादयामः नचैवंनावतानुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमविरोधोनितस्यास्मन्नला
दौवृत्तात्मनाभावग्राहकत्वेनप्रामाण्योपपत्तेर्नैकोपिदोषः परइतिभावः मतान्तरमाह ग्रधि
ष्ठानेति निषेधश्रुत्यागम्यमानःप्रपंचात्मनाभावोधिष्ठानत्वरूपात्स्वरूपादपिनातिरिक्तए
वनचाद्वैतश्रुतिविरोधः तस्याःभावाद्वैतपरत्वादितिनात्मत्वं ग्रधिष्ठानत्वं श्रुतिसंकोचे
मानाभावात्अधिष्ठानातिरिक्ताभावस्यप्रतियोगिमनाकल्पप्रतियोगिकत्वकल्पितत्वेनतत्
त्वधीनैस्थापिकल्पितत्वस्येववक्तव्यतयावास्तवत्वस्यदुर्निरूपत्वात् तस्मादधिकरणेतत
द्धैतश्रुत्यविरोधाय प्रपंचव्यावहारिकात्मनाभावःस्वीक्रियोग्यानुपलब्ध्याग्राह्यते
इत्यनुपलब्धिमानान्तरमिति भावः ननभावत्वांगीकारेस्वत्वत्वेनात्माविश्वत्वपदा

भावत्र समा४

ननु हतादात्म्यं स्वरूपं विवक्षितं तत्स्वरूपातिरिक्तं तद्विकल्पाद्यैर्दूषणमा
ह नचेति ७ =

लोके हि विरोधी एव प्रतियोगी भवतीति दृष्टं तथा च नायं विरोधी भेदस्य भूतले घटस्य घटभेदस्य
च समानदेशकालयोः सत्वाद विरोधित्वं न हि लोके विरोधिनोः समानदेशैककालावच्छेदे
न सत्त्वं दृष्टं यथा घटध्वंसतदभावयोरिति ६ प्रतियोगित्वयोगात् ६ भेदभावः भिन्नत्वं नाम भेद
विशिष्टत्वं भेदश्च तादात्म्यरूपप्रतियोगिसिद्ध्यधीनस्तादात्म्यं च भेदघटितलक्षणकत्वाज्जिदसिद्धितत्रं

स्य भयघापि नास्त्येव तथाहि ननावृद्धाभावः स च संभवति उक्तान्यापेनवास्तव नासंभवात भिन्नत्वस्याश्रय ति = ८ = ९ =
नापि कल्पितान्योन्याभावः संभवति प्रमाणप्रतियोगिनोरभावात् तथाहि ननावरत्नप्र
या ३ मत्वं प्रमाणं तु तुष्णन्तरसंनिकृष्टत्वेनैत लक्षणयोगात् न च विशेषणं तेव संनिकर्षो
स्ति न वाच्यं भागेवृत्तिरसत्वात् सर्वेषां नाशानिरूपणाच्च नाप्यनुमानेन त्व प्रमाणसाधा
स्याप्रसिद्धत्वेनन्तरयोगात् अतत्वे हेतोरनभ्यादिष्टतात् वेदप्रमाणं विधयान्यथानुपपत्तेः
अतत्पत्वेपमानादयोपि न तत्र प्रमाणं नापि प्रतियोगिनस्तन्निरूपणमिति तदुक्तेन तथाहि
घटस्य = भेद = ७ ननावत्तद्रूः प्रतियोगी तस्य तत्तद्विरोधित्वेन नतद्योगात् नापि तादात्म्यं तत्र प्रतियोगो नैव भेद = ९
तादात्म्यं = ८ तत्र स्वरूपमेव उक्तदोषानपायात् नापि तत्स्वरूपातिरिक्तं तेन तर्हि तदन्योन्याभावस्य तादात्म्यस्य =
तदन्योन्याभावतायोगात् नापि भिन्नत्वे सत्यभिन्नत्वेन तत् अन्योन्याश्रयापत्तेः नाप्यभि
व७ न्नमात्रेतन्न तर्हि भेदात्मनाभावो भेदस्यापत्तेः न तत्र ब्राभावः तस्य प्रतियोगिकोऽ
न्याभावो भवति नमात्र प्रमाणप्रतियोगिनिरूपणाद्वास्तवनाऽवास्तवयोर्न्याप्रमन्योन्याभाव
स्तु निरूपयत्यामिवेत्वपविशेषात्सोनाभावकल्पनेत्यादि अतउक्तं ततः प्रागभावध्वं
सान्योन्याभावान्तु निरूपान्स्युतः कारणादित्यर्थः तद्विभजते स चेति यथा शुभ्राः पीत
नेति इहप्रत्यगात्मि ब्रह्मपरमात्मनि नानात्वं तजातेजीवेश्वरजगद्रूपं नास्ति दृश्यमानस्य
मायामयत्वेन मिथ्यारूपत्वादिति भावः ज्ञानानंदादिगुणकं ब्रह्मेति ये स्मेनिर
तदपि नास्तीत्याह किंचनेति गुणगुणादिलक्षणं द्वैतमपि नास्तीत्यर्थः ज्ञानादिरूपस्तु न्ना

अग्रे

कालस्य विभुत्वेन निरधिकरणतावच्छेदकत्वोन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा
न॰सं॰टी॰ भावाद्व्याप्तिरिति निवाच्यं आकाशे आत्मनेः आकाशाधिकरणत्वेन कार्यद्रव्यत्वं नाकाशस्य सा।
द्वि॰प॰ वयवत्वानवच्छेदत्वेनान्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसंभवात् न।
तत्राव्याप्तिः आकाशावयववाधायोजनेन केनापि दोषइति भावः सर्वेषामभावानां प्र
४० तियोगिसमानसत्ताकत्वेन माधायाकाशे पैना इत्यज्ञानवाधत्वेनानित्यत्वमेव नन्वत्र
एवं केषांचिन्नित्यत्वे केषांचिदनित्यत्वमिति तेनाह सर्वेति नच ध्वंसप्रागभावे प्रतियो
ग्यु अमत्तत्वप्रसंगइति वाच्यं प्रागभावध्वंससमानाधिकरणान्योन्याभावस्यैवाभ्युपगन्तव्या
दत्रानोक्तदोषइति भावः अभावप्रमाणनिरूपणमिति गमयति एवमिति नन्वेवं प्रमा।
निरूपणमस्तु किं तद्वतेत्यत आह एवमिति उक्तप्रकारेण बुद्धेः प्रतिप्रमत्वानुमितिरू
47 पमितिशब्दार्थापत्यभावप्रमितिभेदात् षड्विधत्वं सर्वेषां आवरणेन समाहितेनावरणं आवर॰ पे७
५६ णेनामावरणमोक्षस्यानिरूपिता ननुरूपत्वं द्विधप्रमाभिः प्रत्यक्षादिभिः विषयावरक
मज्ञानेन पुष्पतीत्यर्थः नन्वेवं सति परोक्षत्वमपि स्वज्ञानादेरपि प्रमत्वनाद्यतिः नहावरका
ज्ञानस्यानङ्गीकारे प्रमेयानिवृत्तत्वात् अत इत्यनिवर्तनेनहावरकाज्ञानेनहेतुमितिमादिकेन ग्राम॰
रूपणम नचैकस्यानुव्याप्तिमादिनिरूपत्वसत्वगोचरत्वावहारजनकत्वेनार्थेव ५०
दमिति वाच्यं सगोचरत्वरूपावरकाज्ञाननिवृत्त्यभावेनतद्योगात् अत्र पापक्ष
दप्रमेयमानिरूपेत्यज्ञानेविषयस्यापरोक्षाभावप्रसंगात् तस्मादप्रत्यक्षत्वात्

ग॥२

आन्यथेः तस्यायदिननिरूतमित्यतःआ क्रमयानिवृत्तत्वा
दित्यनेनसंबंधः अज्ञानेनदोषिप्रत्यक्षत्वानंगीकारे=२

अभेदस्वरूपप्रतियोगिभेदेनभेदप्रतीतिसंभवादेव = ३

नेति प्रतीतिर्वैलक्षण्यं कथं स्यात् ज्ञाभ्यां प्रमेयवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् अन्यथा विलक्षणप्र
तीतेराकस्मिकतापत्तेरित्यत आह अयमेवेति अयमन्योन्याभाव एवेत्यर्थः वादिभिरिति नै
यायिकादिभिरित्यर्थः अतो न प्रतीतिर्वैलक्षण्यस्याकस्मिकतापत्तिरिति भावः भूतला
दावनुभूयमाने घटाद्यन्योन्याभावे निरस्यते यायिकादयो वदन्ति जीवेश्वरभेदं च घटाभेदं तिनास्य
पंज्ञानप्रत्ययनाङ्गीकृतकत्वाति सर्वोपीति जीवेश्वरादिभेदरूपः अन्योन्याभाव इत्यर्थः सर्वोपि
त्वं६ त्यर्थः अनित्यैनामद्य सप्रतियोगिनेवा वाध्यत्वेवा वाधः एवं मन्त्रनिरूपितः नन्वयुक्तिव
त्ति सर्वस्येति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य भावाभावात्मकस्य प्रपंचस्याविद्याविलासितत्वेन वा
ध्यस्य ब्रह्मात्मैकमात्राकारेणतन्निरूढत्वात्तु बाधानन्ताशोभत्वपादिमनाशस्यास्य घटकत्वे
नज्ञाननिवर्त्यत्वेनउपपद्यतइतिभावः मतान्तरमाह अभावेति नैयायिकप्रकारं स्पष्टयन्त्यादि
प्रतिज्ञातात्पर्यमुपपादयति नत्याहीति प्रागभावं निरूपयति उत्पत्तेरिति अनादिः प्रति
योगीजनकः प्रागभाव इति निष्कर्षः अथवा अनादिर्विनाश्यभावो वा सइति एवं ध्वंसं
निरूपयति उत्पन्नेति जन्याभावो ध्वंस इत्यर्थः अन्योन्याभावं लक्षयति प्रतियोगीति प्रति
योग्यसमानाधिकरणत्वेनासमप्रतियोग्यनधिकरणाधिकरणत्वं प्रतियोग्यधिकर
णानधिकरणत्वं वा प्रतियोग्यधिकरणभिन्नाधिकरणत्वं वा नचैवं प्रागभावादव्य
तिव्याप्तिरिति वाच्यं तृतीयेतदभावात् नेदं वक्ष्ये वदितमित्यर्थः अत्यन्ताभावं लक्षय
ति प्रतियोगीति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनामतत्वं धिकरणाधिकरणत्वं नवा

लक्ष्मणे =

न.सं.टी. वेनांतःकरणस्य बहिर्निर्गमनासंभवेन तद्योगात् अन्यथा प्रमातृस्थले ष्वंतःकरण
स्य बहिर्निर्गमने विनाहेतिविषयसंबंधप्रसंगात् न द्वितीयः चक्षुरादिस्फुरणमेव तत्सा
द्वि न न वनतद्वृत्तिविषयोः संयोगसंबंधाभावोपि संबंधांतरेणान्तःकरणस्य हि निवाच्यं सं
बंधांतरानिरूपणात् न चाद्यः ननावद्वृत्तिविषयोः स्वरूपसंबंधेनान्तस्वरूपसंबंधस्याप्रमा ५४
५८ णिकत्वात् किंच स्वरूपसंबंधाभ्युपगमे तेनैव संबंधेन विशिष्टव्यवहारोपपत्तौ संबंधांत
रेणासिद्धेन किंच ज्ञानस्वरूपेणाविषयस्वरूपेण उभयेषामसंबंधः नाद्यः वृत्तिज्ञानं दृष्टान्तप्रया
पदप्रतीत्यापत्तेः न द्वितीयः ज्ञानप्रकारस्य घटस्यापि प्रतीत्यापत्तेः न तृतीयः पूर्वोक्तदो
षापरिहारात् अनेनस्वरूपाणां संबंधकत्वकल्पने गौरवाच्च नापि विषयविषयीभा
वः संबंधः नयोः संयोगसंबंधमंतरेणान्तर्योगात् अन्यथातिप्रसंगात् तस्मात् कथंचित्
वृत्त्यायपतिरिति मैवं परोक्षस्थले लिंगादिप्रसंगे निकर्षाभावेनांतःकरणस्य ब
48 हिर्निर्गमनाभावेन विषयाधिष्ठानचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्येनैक्याभावेपि लिंगज्ञाने
न वह्न्याद्याकारवृत्तौ जन्यायां प्रमातृचैतन्यस्य विषयचैतन्यपर्याविलक्षणस्य विषयानव
ह्न्यादेर्भानसमुपपद्यते न चातिप्रसंगः इति वाच्यं तन्न तदाकारवृत्तेस्तत्र विषयभानेनि ग्रं.सं.
यामकत्वात् अत एव वह्न्यादेः परोक्षत्वेन भानं प्रत्यक्षस्थले तु इंद्रियार्थसन्निकर्षद्वारा ५८
बहिर्निर्गतांतःकरणवृत्त्या विषयप्रत्यक्षसंयोगसंभवात् इत्याशयेनान्तरा तस्य निवृत्त
त्वात् विषयप्रमाणप्रमातृसाक्षिचैतन्यानामैक्योपाधित्वात् तत्र संभवेन वृत्तिरिति

निरूपणं ज्ञाननष्टावस्थामाह नष्टेति यद्विषयकमित्यर्थः यत्तेन स्वगोचरेऽस्तीति यो व्यवहा-
रजनकत्वे तेन विषयो नास्तीत्यसत्त्वव्यवहारो विषयो न प्रकाशत इत्यप्रकाशव्यवहारश्च ।
ति तत्रासत्त्वव्यवहारकारणमसत्त्वावरणमित्युच्यते अप्रकाशव्यवहारकारणम-
भानावरणमित्युच्यते एवं च परोक्षभ्रमेऽसत्त्वावरणशक्तिश्च तत्र मोद्यज्ञानेन शब्दवा-
च्येन निवर्त्तते अनपवादनुमित्यादिप्रमात्मकेनेतरं न कश्चिदपि विषयो नास्तीत्यनुभवा-
त् किं तु वह्न्यादिरस्तीत्येव प्रतिपद्यते अस्य भानस्त्वप्रकृष्टमस्तु यपनेवह्न्याद्यपि ना भा-
परोक्षप्रमया तु दृष्टिविधावरणशक्तिमज्ज्ञानेन निवर्त्तते अतएव वह्निः स्फुरतीति यद्धपि प्रश्नो
भोज्यानि चैतत्सर्वः नदीदमाह अपरोक्षेत्यादिना असत्त्वेति विषयस्यासत्त्वमापादयतीत्य-
सत्त्वव्यवहारे जनयतीत्यसत्त्वापादकं नास्तीति व्यवहारकारणमेतच्च नत मोदयाज्ञाने च
ति तथा सत्त्वावरणशक्तिः प्रत्यक्षमोदयाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः मोक्षं नाम सतिषयसज्ञाव्य-
वहारक्षमत्वं तत्त्वं घटादिषु प्रमाणिरूपणामर्थ्यरहितेति भावः न च परोक्षभ्रमस्थले
प्रमत्वप्रमाणेनेतरं वह्निः स्फुरतीत्यनुभवात् यथाह्निदादिस्फुरणं न ह्यपरोक्षस्थलेष्वपि तु
मित्यादिप्रमाणेन तु वह्न्यादिः स्फुरतीत्यनुभवो ह्यस्यादिस्फुरणमस्त्येव तथा च कथम-
योक्तव्यवस्थासिद्धिरिति यद्वाच्यते परोक्षस्थले वह्निस्सत्त्वमात्रस्फुरणं प्रमत्वस्थले
न तु पादिविशिष्टेन तन्न स्फुरणमिति व्यवस्थासंभवति न तु परोक्षस्थलेऽपि हृदादौ नाद्-
इति १ तिसंबंधः स्वपरोक्षस्थले वह्न्यादेर्नासंबंधोऽभिनवानायः नयवत्तोद्यपसंविकयोभा

सावरणज्ञाननिवृत्तिरूपफलसंभवात् ॥ ९६

त॰सं॰टी॰ घपसमस्ताद्विनस्ताद्वित्पध्यस्तनयानात्मनसंविनाशात्मनाद्वृत्तेःस्फुरतिव्हं साक्षिको
मोतिज्ञानविषयपरोक्षानुभवादपरोक्षत्वविषयस्फुरणं परोक्षत्वमेतेनत्तद्वे परोक्षा
द्वि॰प॰ त्वलिंगज्ञानेनतदाकारवृत्त्याःमतापादकमोक्त्याज्ञानस्यानिवृत्तत्वाद्विषयप्रमाणचैतन्य
४९ योर्भेदात्त्व परोक्षत्वयावृत्तादेःसत्त्वमात्रस्फुरणमिति नियतव्यास्थासंभवमेव तस्मात्सोऽहं
घप्रमयामावरणज्ञाननिवृत्त्यानतन्नद्विषयप्रमाणेसंभवतितत्त्वमस्यादिवाक्या तन्मा
परोक्षप्रमयाज्ञानावरकमूलाज्ञाननिवृत्त्यातत्साक्षात्कारःसंभवत्येवेतिःप्रमाणनिरूप
णमर्घवन्नस्मात्सोऽहंवेद्यत्वेनिर्वृत्तौद्वैतावाधोऽप्रमेतिप्रमाणनिरूपणंसिद्धं इति श्रीमत्पर
महंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादे
वानंदसरस्वतीमुनिवरविरचितेतत्त्वानुसंधानव्याख्यानेऽद्वैतचिंताकौस्तुभेद्विती
यःपरिच्छेदःसमाप्तम् शुभमस्यात् ॥
मंगलंलेखकानांचपाठकानांचमंगलं मंगलंसर्वलोकानांभूमिर्भूपतिमंगलं ३
भयोमंगलमवतु ॥ राम॰

४९

50